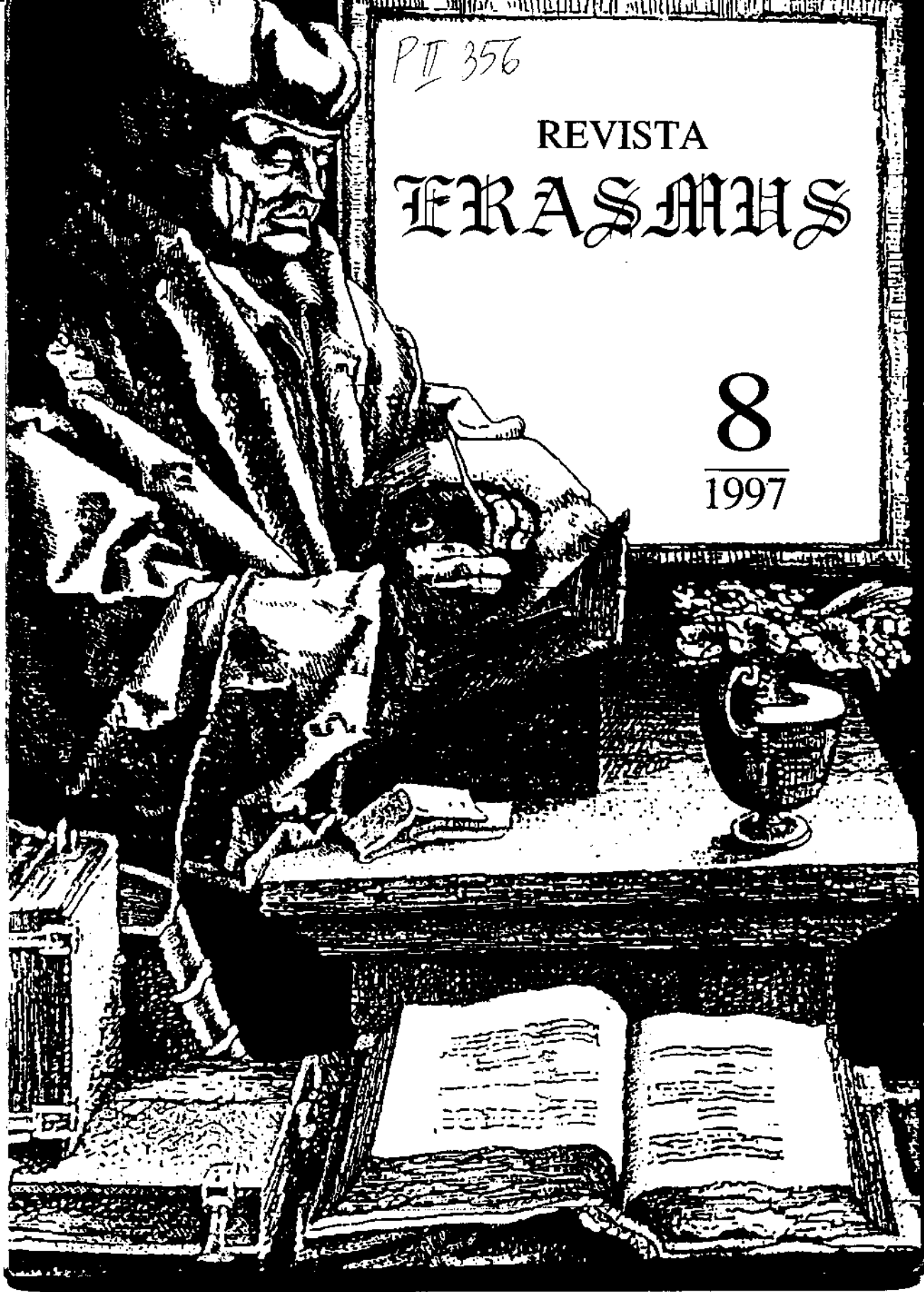

PT 356

REVISTA
ERASMUS

8
1997

ISBN 973 - 566 - 065 - 2

REVISTA
TRASMIS

8

1997

Acest număr
a apărut cu sprijinul financiar al
FUNDAȚIEI SOROS
PENTRU O SOCIETATE DESCHISĂ

Colectiv de redacție:

DRAGOȘ PETRESCU (președinte ERASMUS)

ALIN CIUPALĂ (redactor științific)

ERASMUS

Revistă a Societății de Studii Istorice ERASMUS
B-dul Mihail Kogălniceanu nr. 13
Facultatea de Istorie, etajul I, sala 103

REVISTA
ERASMUS

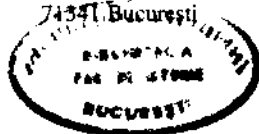
7-72556-2

EDITURA ARTEMIS

Piața Presei Libere nr. 1, tel.: 222 66 61

74347, București

Coperta I: *Erasmus din Rotterdam*, Albrecht Dürer (1471-1528)

ISBN 973-566-065-2

CUPRINS

Studii

- Claudiu DUMITRESCU: Din cronică relațiilor româno-otomane.
Regimul prizonierilor din Țările Române 8
- Mihai CHIOVEANU: Discursul antifanariot ca strategie a alterității:
structurarea identității naționale la românii moldo-valahi
în secolul al XIX-lea 27
- Alin CIUPALĂ: Un nou pas spre Europa. Românii la Expoziția
Universală din anul 1889 de la Paris 34
- Cristina PETRESCU: 1956 – Desovietizare și comunism
național 43
- Dragoș PETRESCU: Iluzia unei normalități regăsite. 1968 – între
primăvara de la Praga și vara de la București 48

Documente inedite

- Constantin MORARU: *Documente noi din Arhivele Rusești (foste
sovietice) referitoare la Partidul Comunist Român* 60

Eseu

- Marius TURDA: *Narațiune hegemonică vs. vectorul schimbării.
Pentru o nouă orientare în scrisul istoriei* 64

Note de lectură

Gheorghe BUZATU, <i>Românii în Arhivele Kremlinului</i> (Constantin Moraru)	68
Georges DUBY, <i>Anul 1000</i> (Șerban Marin Basarab)	69
Ilie BĂDESCU, <i>Sociologia eminesciană</i> (Emil Perhinschi)	70
Al. PALEOLOGU, Stelian TĂNASE, <i>Sfidarea memoriei</i> (Cristina Petrescu)	72
Doina JELA, <i>Cazul Nichita Dumitru. Încercare de reconstituire a unui proces comunist: 29 august – 1 septembrie 1952</i> (Cristina Petrescu)	73

Viața științifică

Conferința națională a studenților istorici de la Sibiu (Marin Pruteanu)	76
Sesiunea de comunicări științifice a Muzeului Național de Istorie a României – București, decembrie 1996 (Claudiu Dumitrescu)	77

. 68
. 69
. 70

72

73

76
77

Studii

DIN CRONICA RELATIILOR ROMÂNNO-OTOMANE. RÉGIMUL PRIZONIERILOR DIN TĂRILE ROMÂNE

Claudiu Dumitrescu

ÎN anul 1354, soldații turci conduși de Süleyman pașa au trecut pe plute strâmtoarea Dardanele și au ocupat cetatea Tzimve, un fragil cap de pod în Europa. După căderea și a altor locuri fortificate, Orhan gazi a dispus mutarea în zonele cucerite a multor triburi nomade din provincia Karasi, care au primit pământ (*yurt tutub*)¹. Și cronicarii bizantini au observat această mișcare de populație și au notat că sunt mai mulți turci în Europa decât în Asia². Deplasarea de populație s-a făcut cu scopul de a întări spatele (*arkalade*) oastei musulmane. Astfel consolidați, turcii „în orice parte au plecat, ghiaurii n-au putut să le ție piept”³. Sub loviturile neîncetate ale oștenilor de sub steagul semilunii s-au prăbușit toate statele balcanice și astfel flămurile turcești au ajuns să se oglindească în undele Dunării.

Luptătorii Tării Românești au avut primul contact pe câmpul de luptă cu forțele turcești la sud de Dunăre în timpul lui Vladislav I (1368-1377). Forțele muntene au respins, în vara anului 1369, un atac al „preacruzilor turci și a împăratului de la Târnovo”⁴ asupra cetății Vidin. Dar acest succes n-a putut frâna ofensiva otomană și locuitorii celor trei țări românești au trebuit să lupte eroic pentru a îndepărta „cuțitul pașalâcului”⁵. Țara Românească a fost considerată ca făcând parte din Dar-ül harb până în timpul sultanului Mehmed I Celebi (1413-1421). După domnia acestui padișah Muntenia a fost privită ca o „anexă” a Imperiului Otoman și războaiele pătate de voievozii munteni drept revolte. Situația Moldovei este identică după expediția din anul 1538, iar cea a Transilvaniei după 1541⁶. După pierderea independenței soarta prizonierilor luați în timpul expedițiilor turco-tătare se va modifica prin apariția unor „norme mai durabile”⁷ care, în concepția sultanilor de la Constantinopol, aveau menirea de a proteja forța de muncă din Țara Românească și Moldova în special, considerate ca fiind chilerul „Istanbulului cel bine păzit”.

Cum ajungeau românii în captivitate

Armata otomană dispunea de un foarte mare număr de călăreți a căror misiune în timpul luptelor era să învăluie flancurile inamicului. Atât timp cât forțele regulate inamice nu-și făceau apariția, cetele de călăreți străbăteau teritoriile *harbi*-ilor adunând robi, atât combatanți cât și locuitori pașnici, și incendiind așezările. Akângii erau deosebit de eficienți în acest tip de misiune de luptă și au fost utilizați și pe teritoriile locuite de români până în 1595, când au fost „tăiați din rădăcină”⁸ și au decăzut. Acești robi erau luați „în mod legal” (*vechi-i meşru üzere*)⁹ și împărțeau aceeași soartă ca cei făcuți în alte țări creștine dușmane.

Mobilitatea trupelor care se abăteau asupra plaiurilor românești a fost sporită după anul 1475 prin atașarea ceamburilor tătarăști. Călăreții stepei atacau cu predilecție Moldova, dar la cererea sultanului își puteau mări raza de acțiune. Tătarii se dovedeau mai eficienți decât otomanii în găsirea românilor ascunși prin păduri sau munți¹⁰. Paul de Alep, surprins de o incursiune turco-tătară, povestește că „tătarii au alergat în goană spre munți ca să-i prindă pe cei care fugiseră acolo și au târât după ei mari mulțimi”¹¹. Raidurile

acestor călăreți erau eficiente nu numai prin viteză ci și prin numeroasele șiretlicuri¹² care surprindeau locuitorii. Un viclesug des folosit era promisiunea că „dacă se vor arăta supuși credincioși ai sultanului, nu vor avea de ce să se teamă”¹³, dar cei prinși erau puși în „lanțurile nenorocirii” și luau calea Bugeacului sau Crimeii. Eficientă era și tactica întoarcerii bruște într-o regiune deja devastată. În anul 1658, Evlia Celebi, împreună cu însoțitorii săi, tătari în mare parte, a aplicat acest „obicei tătarese” și a răpit multe raiale „care coborau, fără nici o grijă, din munți”¹⁴.

Dar nu numai în timp de război se luau prizonieri ci și în timp de pace, când domnitorii plăteau la timp haraciul și celelalte daruri obișnuite și însoțeau credincioși cu detașamentele lor ostile „purtătoare de victorie”¹⁵ ale padișahului care treceau spre teatrele de operațiuni. Un document din timpul domniei lui Petru Șchiopul amintește de robirea a trei sate întregi de pe Jijia de către trupele turcești care mergeau în Polonia. Era mai ușor și mai rentabil să se răpească raiale lipsite de apărare decât polonezi înarmați. Cei prinși au scăpat datorită intervenției hatmanului Andrei, probabil cu un preț redus, deoarece otomanii se duceau spre front și moldovenii ar fi constituit un balast care le-ar fi limitat posibilitățile de manevră. În anul 1672, tîmarioșii, ale căror surse de venit se diminuaseră mult în cursul ultimului secol, au luat în robie mulți munteni pe care i-au vândut în Anatolia drept prizonieri de război polonezi¹⁶. Această practică s-a menținut și în secolul următor când soldații turci, înfrânți pe toate fronturile de luptă, îndulceau amarul înfrângerii prin robirea populației din Țara Românească sau Moldova. În anul 1717 Regep pașa a jefuit crunt Oltenia, de unde a ridicat 70.000 de captivi¹⁷, cifră sigur exagerată de cronicar, dar care arată proporțiile distrugerilor.

Tătarii procedau la fel ca aliații lor turci și erau mai temuți de populație. În drum spre Țara Românească, călăreții lui Gazi Ghirai II au lovit Moldova lui Ieremia Movilă, de unde au luat o mulțime de robi¹⁸. În anul 1621, sultanul Osman al II-lea (1618-1622) întreprinde o campanie în Polonia, dar prezența padișahului nu i-a împiedicat pe tătari să robească raiaua împărătească. Nagy Szabó Ferencz, participant la expediție din partea Transilvaniei, consemnează în jurnalul personal că: „deodată tătarii au izbit în oraș [Iași-*n.n.*] și au târât câțiva robi de la capătul orașului”¹⁹. În secolul următor, în anul 1717, sultanii cu supușii lor au făcut „multă pradă și robie”, deoarece „lua robi de pen sate de pe unde mergea”²⁰. Cu ajutorul unui pașă, voievodul Ioan Mavrocordat a reușit să scoată 1700 de oameni din captivitate²¹. Acest obicei turco-tătar de a-și rotunji veniturile prin robirea celor slabi a fost sesizat și de unii călători străini²².

Când controlul hanului Crimeii slăbea sau când acesta dorea să-și extindă autoritatea asupra celor două voievodate românești se produceau devastatoare incursiuni tătarești. În anul 1624, tătarii lui Cantemir pașa au robit și prădat Țara Românească până la Buzău, dar le-au luat moldovenii „toată dobânda și robii”²³. În anul 1624, se produce o nouă invazie și tătarii „au robit țara până la Olt și s-au întors de acolo cu mare plen, cât au rămas până astăzi – 1628 – tot pământul acela pustiu”²⁴. Cea mai devastatoare invazie avea să o cunoască Moldova în 1758. Han al Crimeii era atunci Halim Ghirai (1756-1758), care era cunoscut prin blândețe exagerată și era molatic²⁵. Nogaii au profitat de slăbirea autorității hanului și au prădat o parte din Moldova și a fost desființată siguranța întregii populații din acele locuri²⁶. Cronicarul otoman minimalizează însă amploarea invaziei, ceea ce nu face sultanul Mustafa al II-lea (1757-1774) în documentul din octombrie 1758: „Peste 30.000 [de inși din] neamul tătarilor au atacat principatul Moldovei și i-au incendiat întru totul zaherelele pe care le-au găsit în târgurile și satele sale, precum și recoltele rămase pe tarlale și fânul din văi și i-au ucis pe supușii care le-au opus rezistență și i-au făcut robi pe copiii și pe [toți] din familiile [acestora], iar pe supușii care neavând încotro, li s-au supus lor, i-au luat în robie

împreună cu copiii lor...²⁷. După informațiile deținute de ambasadorii puterilor europene la Sublima Poartă, au fost târați în robie peste 14.000 de oameni.²⁸

O altă ocazie binevenită pentru tătari de a lua robi era atunci când erau chemați în ajutor de domnitorii supuși padișahului pentru a reprimă revolte ale supușilor sau de a înfrânge oști ale rivalilor. În anul 1602, Moise Székely apelă la tătari împotriva lui Sigismund Báthory și aceștia nu se lăsară mult timp rugați. Contribuția militară fu destul de importantă sub aspect numeric, dar călăreții stepei se ocupară cu strânsul de prizonieri și adunară vreo 10.000, ceea ce „izvodi minunată pustiire a Transilvaniei, că multe sate se goliseră, copiii fiind smulși din brațele părinților...”²⁹. În anul 1672, Duca vodă, amenințat fiind de Hâncești, a chemat în ajutor pe cei denumiți de cronicarii turci „vânători de capete”. După ce i-au ucis pe capii revoltei, „pe mulți oameni au robit dintr-acele ținuturi”³⁰ (Orhei, Lăpușna). În 1717 domnul Moldovei, Mihai Racoviță, a fost confruntat cu o răscoală a câtorva boieri din dreapta Siretului (Vasile Ceaurul, Nicolae Șoldan și serdarul Miron Cuza), sprijiniți de detașamentele de cătane austriece. Tătarii trimiși de Sublima Poartă s-au ocupat puțin de soldații regrupați în mânăstiri și „pe câți [moldoveni, *n.n.*] au găsit în ținutul Neamțului, i-au robit și au luat mulți robi și bucate”³¹. Cum austriecii nu fuseseră alungați, a urmat a doua campanie, în care tătarii au promis că nu vor lua robi. Dar, după ce au trecut Siretul, „au uitat zapisăle și legătura și giurământul lor”³² și ținuturile Neamț, Suceava și Bacău au fost pustiite și circa 40.000 de captivi au luat drumul Buceagului. Dar în captivitate puteau ajunge românii și când erau „cu credință și cinste” față de împăratul de la Constantinopol prin acțiunea numeroaselor cete de tâlhari, cete care își aveau cuiburile instalate în zonele de graniță cu Țara Românească sau Moldova. Ienicerul Musli, împreună cu alți 340 de tâlhari, au trecut Dunărea și au lovit trei-patru sate și „a înrobit și pe locuitorii lor, împreună cu femeile și feciorii acestora”³³. Același îndrăzneț șef de briganzi a reușit, în 1609, să evadeze înainte de execuție și apoi să răpească peste o sută din supușii Moldovei.³⁴ Raiatele trebuiau eliberate fără răscumpărare din orice colț al Imperiului, dar puține aveau această șansă, deoarece după vânzare li se pierdea orice urmă.

Soarta combatanților

Cei care luptau împotriva oștilor musulmane și erau capturați aveau, de obicei, o soartă tristă: erau uciși atât pentru a da pildă și altora ce-i așteaptă în cazul opunerii de rezistență, cât și pentru a reduce potențialul uman capabil să poarte arme din zona respectivă. În timpul expediției lui Mehmed al II-lea în Țara Românească (1462), au fost capturați 3.700 de ghiauri, „cei cu înfățișare de balauri și răi ca Ahriman”³⁵. După trecerea Țărilor Române sub controlul Sublimei Porți, tratamentul la care erau supuși ostașii români era mai blând deoarece sultanul avea tot interesul să aibă o forță de muncă suficientă în „grânarele” Istanbulului³⁶. Totuși, în funcție de pierderile produse oștilor turco-tătare sau de complicațiile create statului otoman (alianțe cu alte puteri creștine), erau trecuți la categoria rebelilor și uciși fără milă³⁷. Cruzimea turcilor era legitimată de Coran³⁸.

Răsculații împotriva autorității domnești erau priviți ca răzvrățiți contra sultanului și nu se cunoștea altă soluție decât sabia, iar familiile lor erau duse în robie. Cronicarul Ion Neculce surprinde plastic în letopisețul său înfrângerea Hânceștilor: „Iar tătarii, după ce au bătut pe Hâncești, pe mulți oameni au robit dintr-acele ținuturi [Orhei, Lăpușna] și pe mulți din căpetenii, căpitani, hotnogi, prinzându-i, i-au spânzurat și pe unii i-au înțepat”³⁹. În secolul al XVIII-lea, soldații români încadrați în oștile ruse sau austriece nu erau considerați prizonieri de război ci rebeli și erau executați⁴⁰, familiile lor urmând să fie luate în robie.

În ceea ce privește domnitorii considerați de Sublima Poartă rebeli, indiferent dacă s-au ridicat cu armele sau nu, ei urmau să fie executați. Intransigența otomanilor nu avea limite și marele vizir declara că „mai curând va ploua iarăși către cer decât să fie iertat acel care a ridicat arma împotriva poruncilor primite”⁴¹. Din fericire pentru el, Gheorghe Rákoczy al II-lea a murit în urma rănilor primite în bătălia de la Florești. Ion vodă cel Viteaz s-a predat condiționat turcilor, dar n-a cunoscut îndurarea. Unii domnitori, după ce opuneau rezistență, fugeau în Polonia, dar și aici erau ajunși de fulgerele padișahului. Sultanul Süleyman Magnificul a cerut, în martie 1564, regelui Sigismund al II-lea August pe Ștefan Tomșa.⁴² Regele polonez l-a executat și pentru a răzbuna moartea nobilului Dimitrie Wiszniowiecki, în mai 1564, la Liiov. Nicoară Potcoavă a împărțit aceeași soartă.⁴³ Nesupunerea la poruncile sultanului și fuga în străinătate erau privite ca trădări și atrăgeau pedeapsa cu moartea. Miron Barnovski s-a dus la Istanbul împreună cu o delegație de boieri pentru a fi confirmat în domnie, după ce în 1629 fugise în Polonia. Sultanul Murad IV l-a condamnat la moarte ca trădător împreună cu întreaga suită. Șeyh-ül Islamul, „capul legii turcești”, i-a salvat pe boieri, aruncând vina doar pe voievod: „Ce-i vinovată gloata? Capul să se piardă, să vor potoli gloatele”⁴⁴.

Sultanii cereau pe toți rebelii moldoveni și în ahidnamele acordate Poloniei există astfel de prevederi⁴⁵; totuși, destul de rar, partea creștină îndeplinea această obligație⁴⁶.

Implicații demografice

Invaziile turco-tătare aveau grave consecințe pe plan demografic, populația unor zone mai mult sau mai puțin întinse fiind dusă în robie. Din păcate, imprecizia atât de specifică a cronicarilor medievali, în special a celor orientali, cât și lipsa unor date sigure referitoare la populația celor trei Țări Române fac extrem de dificilă o estimare a numărului de robi. Cronicile și documentele interne se referă doar la pustiirea unor sate întregi, fără a furniza și alte amănunte de natură statistică⁴⁷. Și cronicarii munteni sau moldoveni se încumetă rar să dea cifre, amintind doar că „țara au rămas prădată și prin multe locuri pustie”⁴⁸, iar Letopisetul Cantacuzinesc menționează că tătarii „au robit țara până în Olt..., cât au rămas până astăzi tot pământul acela pustiu”⁴⁹.

În unele cronică apar și date destul de exacte când se referă la zone puțin întinse, însă exagerările apar când se estimează numărul total al captivilor. George Kraus consideră că au fost robiți la Alba Iulia, în anul 1658, 569 de oameni⁵⁰, cifră probabilă. Totuși, cifra totală de 180.000 de prizonieri este evident exagerată⁵¹. Cele mai probabile cifre sunt cele date de Evlia Celebi, participant la campaniile împotriva lui Rákoczy și care vorbește de 20.000-30.000 de robi⁵² pentru o campanie. Pentru Muntenia și Moldova se poate estima că un raid tătar se putea solda cu ducerea în robie a 15.000-20.000 de oameni. Numai după expediția din anul 1624, hanul Crimeii a eliberat 18.000 de captivi la un preț foarte scăzut⁵³, ceea ce implică existența a încă câteva mii de robi buni de muncă.

Efectul unei puternice invazii asupra unei regiuni se poate observa foarte ușor în cazul Olteniei după războiul turco-austriac încheiat în anul 1718. În vara lui 1717 trupele lui Regeb pașa au încercat să pătrundă în Transilvania și să deschidă un nou front. Neputând trece de bariera Carpaților, au robit populația românească. Au fost duși în robie circa 70.000-80.000 de oameni⁵⁴. Cifra avansată de cronică este totuși destul de aproape de adevăr. După harta căpitanului Schwanz von Springfels, din cele 977 de așezări, 201 de sate erau pustii⁵⁵. Se constată de către autoritățile habsburgice că Olteniei „nu îi lipsește nimic, cu excepția oamenilor...”⁵⁶.

În ceea ce privește numărul total al robilor luați din Țările Române, este foarte greu de estimat o cifră. Este probabil ca un milion de oameni să fi ajuns în decursul timpului pe teritoriul Imperiului Otoman.

Eliberarea din captivitate

Captivii luați din cele trei Țări de către forțele turco-tătare împărțeau soarta robilor luați din alte țări aflate în război cu Casa Islamului. Legați cu frânghii sau ferecați în lanțuri, „lanțurile nenorocirii”, cum le numește Evlia Celebi, erau duși în interiorul Imperiului Otoman. După ce se trecea Dunărea, robii erau împărțiați în toate colțurile întinsului stat, iar cei făcuți în contra ordinelor sultanale erau repede trecuți în Anatolia, de unde ajungeau în Egipt (Misir)⁵⁷ sau chiar în regiunea Algerului și Tunisului⁵⁸.

Condițiile de trai în robie erau dintre cele mai aspre. Cei mai nefericiți erau cei care cădeau în mâinile tătarilor, o societate primitivă care avea un profund dispreț față de cei aflați în posesia lor. Un muntean, Negre, luat rob în timpul lui Mihai Viteazul, a scăpat „tăiatu și plin de viermi”⁵⁹. În anul 1651, hanul eliberează 300 de moldoveni, dintre care cei mai mulți erau „pociți, schiopi, orbi”⁶⁰ în urma chinurilor îndurate. Suedezul Johann Mayer relatează că tătarii „se poartă cu prinșii lor cum dacă ar fi câini, batjocorindu-i și lovindu-i în cap neomenos”⁶¹. În aceste condiții, femeile erau mai bucuroase să ajungă pe mâna turcilor⁶², dar nu trebuie să se creadă că otomanii erau extrem de blânzi⁶³. Cei pe care soarta îi arunca pe galerele sultanului aveau, poate, cea mai grea situație și captivitatea dura relativ puțin, condițiile speciale de viață răpunându-i repede. Nu este surprinzător faptul că mulți captivi muriau la scurt timp după ce ajungeau în teritoriile islamice⁶⁴, sau se stingeau treptat în greaua robie⁶⁵.

Sultanii erau interesați de prosperitatea celor trei țări române, de unde venea o mare parte din zahereaua Constantinopolului, și au încercat să oprească robirile dând ordine prin care se interzicea vânzarea raialelor valahe în „Țările bine păzite”. Domnitorii și marii boieri reușeau să elibereze mulți nefericiți, fie pe baza firmanelor împărătești, fie prin mari sume de bani. Cei bogăți se puteau răscumpăra ușor deoarece turcii, despre care cronicarul bizantin Ducas spunea că sunt în stare să vândă și pe ucigașul tatălui lor, erau dornici să-și vândă captivul deoarece prețul de răscumpărare era mult mai mare decât prețul de pe piața internă. Prinșii puteau scăpa și datorită intervenției oștilor române sau, dacă se aflau în vecinătatea principatelor, să evadeze și să revină pe meleagurile natale.

Eliberarea prin firman împărătesc

Sultanii otomani considerau că în cele trei state „făcând parte din Țările noastre bine păzite” trebuia ca „raialele și beraialele de acolo să fie în bunăstare și să stea în siguranță și cu bine”⁶⁶. Interesul Sublimei Porți pentru bunăstarea și fericirea celor trei principate era amplificat în special de importanța economică. O recunoaște sultanul Selim al II-lea, în documentul din 28 iulie 1574, referindu-se la Moldova: „Populația vilaietului Bogdan ne plătește haraci și majoritatea zaherelei Istanbulului bine păzit vine de acolo...”⁶⁷. Și cum pentru agricultura din acele timpuri brațele de muncă trebuiau să fie cât mai multe și „grija noastră [a sultanului] este ca [vilaietul] să fie locuit și prosper”⁶⁸.

Grija padișahului față de umilele sale raiale se manifesta prin firmele adresate hanului tatar și autorităților otomane de pe traseele probabile pentru a elibera prinșii. Această eliberare putea să fie gratuită, dacă fuseseră luați în captivitate contrar voinței imperiale, sau cu bani, în cazul în care au ajuns în posesia oștenilor musulmani în urma unei revolte. În ambele situații reușita acțiunii depindea în totalitate de viteza cu care domnitorul

cerea firmanul împărătesc și apoi acesta ajungea la factorii de decizie locali care puteau împiedica scurgerea prinșilor spre Asia sau Africa.

În anul 1672, Mehmed IV Avgi (1648-1687) porunca cadiilor „să fie luați din mâinile negustorilor și ale altora de acea teapă pe locuitorii Țării Românești...“⁶⁹ și să-i trimită la Istanbul. Fuseseră robiți de timarioții sărăciți cu toate că „nu există deloc învoirea mea împărătească ca ea [raiaua] să fie [tratată] ca cea din Polonia“⁷⁰ și erau vânduți drept prizonieri de război polonezi. Poruncile ajungeau greu și se aplicau și mai greu în provinciile din Anatolia⁷¹. În veacul următor, Ahmed al III-lea ordona cadiilor ca „supușii Moldovei luați fără nici un rost în robie și captivitate... să fie reținuți și scăpați din mâna stăpânilor, în posesia oricui s-ar afla“⁷². Erau moldovenii luați în captivitate de tătari în iarna anului 1717, cu toate că mârzacii promiseseră să nu robească.⁷³ Prin porunca din iunie 1717 erau eliberați 25 de bărbați, femei și copii dovediți a fi „în mod legal“ din Moldova și cărora li se asigura securitatea împotriva vexațiunilor.⁷⁴ O poruncă asemănătoare, dar din iunie 1719, se referă la robii luați din Țara Românească în timpul războiului turco-austriac și în care voința fermă a padișahului afirma: „să fie sloboziți și toți locuitorii, dintre raialele mai sus pomenite, care au fost luați în robie“⁷⁵. Astfel de firmene au fost emise după războiul ruso-austro-turc din 1736-1739⁷⁶ și după invazia tătară din 1758.⁷⁷

În ciuda bunelor intenții sultanale, efectul poruncilor era limitat. Factorul timp era deosebit de prețios și orice întârziere chiar de ordinul a câteva zile însemna robie veșnică pentru sute sau mii de oameni. Greoaiele obiceiuri din statul otoman nu erau favorabile celor năpăstuiți, indiferent câtă osteneală depuneau domniii români. Trebuiau mai întâi să se jeluască la Sublima Poartă, dar birocrăția de la Constantinopol era perfectă și până ajungea arzul la padișah treceau câteva luni bune. Astfel, după jaful și robirea din iarna lui 1717, abia în prima decadă a lunii iunie a fost emisă porunca de căutare a robilor moldoveni. Porunca din iunie 1719 venea la un an după încheierea păcii. După emiterea firmanului birocrăția intervenea din nou. Capugiul sosea mai întâi la domnitorul care se jeluise, apoi se deplasa la cadii vizati de porunca sultanală și abia apoi se deplasa la tătari sau la alți deținători de robi. Timpul pierdut cu această procedură era folosit de stăpânii de robi pentru a-i vinde cât mai departe.⁷⁸

Tătarii ignorau poruncile sultanale oricât de severe ar fi fost ele. În anul 1764 boierii și clerul moldovean se plâneau de abuzurile săvârșite de tătari cu șase ani mai devreme. „Ei s-au împotrivit totuși să dea înapoi și să predea pe cei mai mulți dintre robi“⁷⁹. Firmanul din octombrie 1758 prevedea „să se elibereze și să se restituie supușii și copiii supușilor luați în robie“⁸⁰, dar un proverb turcesc spune că: „Ordinul sultanului ține trei zile“, și în cazul de față tătarii l-au ignorat fără să se teamă de eventuale represalii.

Cele două capuchehai puteau elibera robi români după ce s-a pus în evidență „în mod legal“ că sunt din Muntenia sau Moldova. De obicei, acționau la Istanbul sau Edirne, orașele unde rezida sultanul, și deci numărul celor eliberați era destul de mic, mai ales că proprietarii de robi aveau tot interesul să ocolească cele două locuri. Prea puțini erau eliberați în acest fel și Dimitrie Cantemir afirma că „cei mai norociți sunt aceia pe care soarta îi duce la Țarigrad“⁸¹. În iunie 1717 erau trimiși în Moldova 25 de captivi, iar Tudorache, capuchehaia lui Mihail Racoviță, a reușit să scoată 13 suflete din mâna lui „Muredin sultan“⁸² (Nured-din Sultan).

O metodă rară consta în eliberarea robilor aflați în posesia armatei otomane la sfârșitul campaniei prin poruncă sultanală. În cazul românesc există o singură mențiune și se referă la expediția din 1533. Grigore Ureche scrie că la Dunăre „...au întorsu împăratul tot planul și robii, câți s-au aflat de față...“⁸³.

Intervenția domnului și a boierilor

Domnitorii și vârfurile boierimii aveau relații bune și chiar foarte bune cu hanul Crimeii sau cu diferiți demnitari otomani. Miron Barnowski, de exemplu, era frate de cruce cu Cantemir pașa și hoardele nogailor n-au jefuit Moldova timp de trei ani.⁸⁴ Influența de care se bucurau le permitea să elibereze cu bani sau fără pe supușii robiți. Puteau interveni cu succes și în favoarea captivilor transilvăneni⁸⁵ și chiar pentru cei aparținând altor popoare.⁸⁶

Voievodul, care reprezenta cea mai înaltă autoritate în stat, era dator să-și protejeze supușii.⁸⁷ În acest scop plăteau anual sume de bani importante și trimiteau cadouri hanului tătar sau beilor otomani. Când, în ciuda protecției financiare, se produceau robirile, domnitorul uza de influența sa pe lângă posesorii de robi. Darurile oferite „conform obiceiului“ (*âdet üzere*) oriental deschideau inimile nesățioșilor turci sau tătari. În anul 1601, în urma unei scrisori trimise de Ieremia Movilă hanului tătar, Gazi Ghirai al II-lea (1588-1596; 1596-1608), un grup de mârzaci cercetară întinsele posesiuni și căutările se dovediră a fi fructuoase. Mai mult de 600 de persoane au scăpat din robie și altele urmau să fie eliberate.⁸⁸ În 1658, tătarii au jefuit cumplit Muntenia, luând 70-80.000 de robi care urmau să dispară în Bugeac. Paul de Alep a observat intervenția noului domn, Mihnea al III-lea, „care nu le-a îngăduit turcilor să ia nici măcar un singur rob“⁸⁹. Totuși, „fără știrea domnului“ au fost duși români în robie, deoarece „cine poate să se păzească aici de vicleșugurile tătarilor“⁹⁰? În anul 1718, Ioan Mavrocordat, sprijinit și de un pașă turc, a reușit la podul de piatră de la Cornățel să elibereze „vreo 1.700 de suflete din mâinile și robiile lor“⁹¹. Robii fuseseră capturați în Muntenia, fidelă sultanului. Și atunci când există firmanul împăărătesc intervențiile energice ale domnului au ca rezultat obținerea unui număr mai mare de eliberări. Grigore Ghica al II-lea, beneficiind de sprijinul sultanului, al hanului și al demnitarilor tătari, a primit înapoi „nu puțini robi“, iar alții au fost eliberați ulterior în loturi mici.⁹² Uneori eforturile domnești se soldau doar cu succese parțiale. Radu Șerban a reușit să elibereze 50 de valahi, dar „rămân încă mulți alții dintre oamenii săi în turn“, după cum observa bailul Simon Contarini în raportul din 24 februarie 1609.⁹³ Nici intervenția lui Vasile Lupu după invazia din 1650 nu s-a soldat cu un succes deplin. Din cele câteva mii de suflete luate în robie de tătari și cerute de domnul Moldovei pentru a-și „reface din nou țara distrusă până la pământ“, hanul, mărnimos, pune în libertate 300 de oameni, „oameni inapți ce nu sunt în stare să muncească“⁹⁴.

Și marii boieri se bucurau de trecere la unii demnitari otomani, dar puterea lor era mult mai redusă în comparație cu cea a domnului. Postelnicul Manul, trimis de Dimitrie Cantemir cu tributul Moldovei, era fidel Sublimei Porți, dar familia sa fusese robită. Cu ajutorul unor dregători obține de la sultanul Ahmed al III-lea un firman care îi dădea dreptul „să colinde târgurile și satele aflate în cazalele de sub jurisdicția voastră și să-și ia pe cei din familia sa acolo unde se găsească“⁹⁵. Peste câteva decenii, în 1758, tatăl paharnicului Constantin Sion, împreună cu cei doi frați ai săi, a reușit să scape din robie numai după intervenția unui boier influent la Poartă⁹⁶.

Dacă influența domnului sau a boierilor se dovedea inefficientă atunci se apela la pungile cu bani. În anul 1432, Alexandru Aldea a reușit să răscumpere 3.000 de robi din captivitatea otomană.⁹⁷ A eliberat cu bani și prizonieri brașoveni, „câți am putut“, după cum declară voievodul. Profitând de existența unei ahidname, domnitorul intervenea în favoarea altor brașoveni aflați la Nicopole „ca să nu-i ducă departe, până ce îi veți rescumpăra“⁹⁸. Și boierii bogați puteau să răscumpere oameni din robia turcilor. Printr-un document din 8 septembrie 1589, domnul Moldovei, Petru Șchiopul, întârea hatmanului Andrei satul Podolenii „pentru mare slujbă ce au făcut domniei și țării“⁹⁹. Slujba amintită în actul domnesc

constase din eliberarea din robie a locuitorilor din trei sate de pe Jijia. Este posibil ca suma de bani să nu fi fost prea mare, deoarece turcii se duceau în Polonia și robii ar fi împiedicat desfășurarea rapidă a acțiunilor de luptă, căci tactica de luptă, otomană se baza pe manevrabilitate și nu pe forța de izbire.

Răscumpărarea

După părerea jurisconștilor școlii hanefite, „răscumpărarea prizonierilor necredincioși cu ajutorul bunurilor, nu este licită”¹⁰⁰. As-Şaybanî și urmașii nu găsesc legitimă nici răscumpărarea robilor pentru a se continua efortul militar. Dacă dreptul islamic interzice eliberarea captivilor contra bunuri pe motiv că astfel se întăresc rândurile necredincioșilor, turcii au urmat tradiții specifice popoarelor din Asia Centrală. Pecenegii și cumanii, popoare de origine turcică, doreau să obțină sume cât mai mari de la captivii lor. Cutuma a fost atât de puternică încât și după 1517, când influența dreptului islamic sporște, răscumpărarea este practică pe scară largă în Imperiul otoman, fiind dorită de stăpânii de sclavi deoarece prețurile pe piața internă, în special în timpul marilor expediții, deveneau derizorii. Astfel, în 1438, o frumoasă prizonieră s-a vândut pentru o pereche de cizme, iar un cal a fost echivalat cu patru captivi sârbi¹⁰¹.

Și în cazul robilor din cele trei state românești, răscumpărarea aducea libertatea pentru majoritatea celor căzuți în „lanțurile nenorocirii”. Informațiile devin mai numeroase din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când și baza documentară se îmbogățește. Este evident că au fost și mai înainte eliberări din robie cu ajutorul banilor, dar cronicile sau documentele de cancelarie care s-au păstrat nu se referă la acest subiect. Cuantumul sumei nu era fixat de vreun obicei sau lege, ci rămânea la înțelegerea dintre cele două părți. În anul 1574, sultanul Selim al II-lea (1566-1574), după pustiitoarea invazie turco-tătară despre care Grigore Ureche scria că „tătarii s-au lăsat în pradă peste toată țara de au robii, de n-au fost niciodată mai mare pustietate în țară decât atunci...¹⁰²”, a emis un firman prin care limita prețul de răscumpărare al captivilor moldoveni. Aceștia urmau să fie vânduți numai în Moldova. Pentru prizonierii dintre raialele „care s-au răsculat și au făcut răzmeriță și au luptat împotriva poporului islamic”, prețul era de 1.000 de aspri, iar pentru raialele supuse doar de 300-400 de akçe.¹⁰³ Ordinul sultanului a durat trei zile și nimeni nu a dorit să-și vândă robul pentru prețul a zece oi. Un document din 14 decembrie 1575 confirmă această stare de lucruri. Două fete, Sanda și Drăguța, s-au răscumpărat din robie pentru 1.000 de zloți tătărești.¹⁰⁴ Ulterior sultanii n-au mai încercat să limiteze prețurile.

Robul, dornic să se elibereze și dispunând de o brumă de avere, negocia cu stăpânul său cuantumul sumei. Negocierile durau destul de mult deoarece ambele părți doreau să obțină clauze favorabile. Și după „multă nevoie” se stabilea prețul, urmând ca robul să contacteze rudele prin intermediul unui mesager. De multe ori acestea nu doreau sau nu puteau să plătească banii și unica soluție era să se apeleze la boieri. Aceștia plăteau sumele cerute dacă exista un interes material, de obicei obținerea unui sat sau a unei moșii. Tatăl lui Dumitru, postelnic de Slătioare, a căzut în mâna tătarilor și „de în ruda noastră nimenea nu s-a aflat să-l răscumpere de robie”, și atunci s-a apelat la banul Preda Buzescu. Cum cel eliberat a fost din nou rob, boierul n-a vrut să piardă 300 de galbeni și „au luat toate satele și toate moșiile”¹⁰⁵. Cei aflați la nevoie apelau și la alți deținători de averi importante, oferindu-și drept gaj moșiile. În alte ocazii stăpânul venea personal la rudele robului său pentru a obține răscumpărarea. Un anume Dragul, originar din Țara Românească, este rob de tătari și vândut unui turc pe nume Hasan. Acesta vine „în Țară la părinții lui Dragul...”,

ca să-i plătească asprii și caii pe care el îi dăduse tătarilor“. Părinții îl eliberează în schimbul sumei de 14.000 de aspri obținuți din vânzarea unui sat.¹⁰⁶ Și rudele celui luat în robie se deplasau în căutarea și eliberarea celor apropiați. Nedea își caută fratele la tătari și îl găsește „tăiatu și plenu de viermi“ și-l eliberează, îngrijindu-l apoi până la moarte. Drept recunoștință, Negre îi cedează o parte din ocină în Frumușani¹⁰⁷. Popa Stoica din Săteni și-a căutat sora la Silistra, unde a găsit-o în posesia turcului Hasan Afende, dar n-a reușit să o elibereze datorită prețului mare cerut.¹⁰⁸ În multe cazuri se renunța la intermediari și era trimis chiar robul să caute banii necesari. Se proceda astfel când și restul familiei se afla în captivitate și fuga era exclusă. Creștinul Spilioti a cerut de la Grigorie, mitropolitul Țării Românești, 350 galbeni pentru a-și elibera familia (1630)¹⁰⁹, iar Constantin Beldiman a apelat la mila mitropolitului Ghedeon al Moldovei pentru a-și scoate soția și doi copii din robie (1717).¹¹⁰ Rareori se puneau în libertate robi în schimbul promisiunii că vor plăti după ce vor ajunge acasă. Dacă Rada a lui Mihai se ține de cuvânt și îi plătește lui Mehmet Celebi 40 de galbeni¹¹¹, Gheorghe Szacsbogyi a eliberat un rob de la tătarul Ahmed dând în schimb un hoget al șeriatalui, dar banii (300 guruși) „a uitat“ să-i trimită timp de șapte ani¹¹².

Suma plătită pentru răscumpărarea unui prizonier depindea și de poziția acestuia în ierarhia socială. Boierii sau nobilii scăpau cu „sume greu de suportat“. Cele mai mari răscumpărări le-au plătit nobilii care l-au însoțit pe Gheorghe Rákoczy al II-lea în nefericita campanie din Polonia. Cronicarul Georg Krauss amintește câteva sume plătite de cei mai iluștri dintre prizonieri: Petru Huszar 8.000 taleri; Paul Béli 10.000 taleri; Francisc Földvari 12.000 taleri (datorită intervenției domnului Moldovei, beiful Karos l-a ținut pe Apafi ca pe „fiul său“). Ioan Kemeny și Francisc Kornis, după o robie de un an și câteva luni, s-au răscumpărat cu 90.000 de taleri. Restul captivilor au revenit în țară după ce s-a plătit o sumă de 200.000 de taleri.¹¹³ Jupânița Neaga a căzut în mâinile „păgânilor turci“ în timpul domniei lui Mihai Viteazul „și multă nevoie a tras până a ieșit de la acele limbi păgâne cu multă cheazăie pe mulți aspri, ca să vândă averile ei și dedina și scule și ferecături“¹¹⁴. Cum turcul cerea bani mulți „nimeni din ei (rudele jupâniței Neaga-I. n.n.) nu s-a găsit să dea un ban la nevoia ei“. Pentru a face rost de suma cerută, vorniceasa a fost nevoită să vândă satele Frățești și Lungi, precum și partea de ocină din Grozăvești ce îi fusese dată de Simeon Movilă voievod. A adunat în total 78.400 aspri (653 galbeni) și a reușit „să-și răscumpere capul din mâna turcilor și de la închisoare și de la robie“¹¹⁵. Suma era mare și pentru posibilitățile boierilor și erau frecvente cazurile când ambasadorii unor țări bogate nu reușeau să elibereze robi datorită prețurilor mari cerute de stăpâni. În aceeași perioadă a fost robită și jupânița Elina cu fiul ei Căzan și a scăpat de la tătari numai după ce a plătit 140 de galbeni bani gata și ferecături în preț de 7.000 aspri¹¹⁶ (23.800 akçe), bani pe care i-a primit de la Ion logofăt. Cu mare cheltuială și-a scos jupânița Marga copiii din robia turcească plătiind, în timpul lui Radu Paisie, 30.000 de aspri¹¹⁷ (1 taler=39 aspri, 1 galben=59 aspri)¹¹⁸. Afacerea a fost avantajoasă pentru turcul care deținea copiii deoarece aceștia se vindeau pe piața internă la un preț mai mic de 2.000 de aspri¹¹⁹ și această sumă reprezenta solda pe o zi pentru 4.300-10.000 de soldați turci.¹²⁰ Dacă intervenea un intermediar, cota răscumpărării creștea cu cel puțin 40 %. Hasan din Belgrad a cumpărat de la un tatar pe un muntean, Dragul, contra a 6.000 aspri și a 4 cai echivalați cu 1.000 de aspri fiecare. Turcul a cerut de la Stanca, mama robului, 14.000 de aspri. Vânzând un sat, Stanca l-a scos pe fiul ei Dragul „din lanțuri, din temniță“¹²¹.

Posesorii de robi, în special tătarii, aveau de multe ori probleme din cauza mulțimii de captivi greu de întreținut și care se vindeau la un preț redus în tabără, negustorii de robi

oferind prețuri derizorii. Evlia Celebi, participant la campaniile duse de oștile otomane pentru readucerea celor trei țări românești sub ascultarea padișahului, a prins mulți robi, „dar n-au prea făcut parale”. „Mulți prizonieri minunați s-au vândut cu un guruș”¹²². Oșteanul turc sau tătar nu se mulțumea însă cu ce i se oferea din partea negustorilor și era bucuros să elibereze robii în schimbul unor sume de bani importante. Se căutau de obicei orașele unde se aflau mai mulți oameni cu stare, capabili să plătească averiile cerute. În 1659 Mihnea al III-lea a încercat să se elibereze de sub autoritatea sultanului, dar slabele forțe militare ale Țării Românești nu s-au putut opune numeroaselor oști turco-tătare. Încețând orice rezistență, s-a trecut la robirea masivă a populației și în curând tabăra musulmană s-a umplut cu prinși munteni. După încetarea măsurilor represive, turcii s-au deplasat la Târgoviște unde locuitorii „au adus daruri și au răscumpărat cinci sute de robi dintre ai lor”, și la București unde „au răscumpărat cinci sute de robi de ai lor, plătindu-ne mulți bani”¹²³. Pe drumul de întoarcere turcii au mai vândut 800 de robi la Vaslui, în schimbul a „nenumărate daruri”¹²⁴, și totuși le-au rămas destui captivi. Evlia Celebi avea 14 robi, din care zece feciori și patru fete.¹²⁵ Cum cazul lui Evlia nu era singular, pe piață se afla o cantitate importantă de prizonieri al căror preț era scăzut. Ofertele de răscumpărare erau destul de repede acceptate și suma era stabilită în funcție de starea materială a prinsului. Pentru prinșii din rândurile țărănimii înstărite sau dintre boiernași se cereau de obicei de la 18 până la 60 de galbeni. Mușat călărașul din Zorești și-a scos femeia și copiii de la tătari cu 6.000 de aspri (1 galben = 200 aspri) în timpul lui Alexandru Coconul.¹²⁶ Rada a lui Mihai din București a plătit turcului Mehmet Celebi 40 de ughi, bani luați cu împrumut de la jupânul Donei în 1659.¹²⁷ Printr-un document din 30 iunie 1669, Miron Costin, mare vornic al Țării de Jos, și alți mari boieri adevărați că Andrei Bozagiul s-a răscumpărat din robia tătarilor cu 36 de oi „prețuite câte un galben o oaie pe timp de trei luni”¹²⁸. Un anume Vâlsan este răscumpărat de Vladislav logofăt cu 30 de galbeni¹²⁹, iar Călina, fata Fătului Grecul, vindea la 13 iunie 1645 10 stâneni de moșie la Scăeni pentru 18 ughi și astfel se elibera din lanțurile tătarilor.¹³⁰ Erau și cazuri când se ajungea la înțelegeri, dar partea română nu putea să-și respecte obligațiile contractate și astfel robia se prelungea. Fata popei Stoica din Săteni a fost prinsă de turcul Hasan Afende și dusă la Siliștriu. Turcul a fost de acord să o elibereze în schimbul a 200 cântare de sare (1 cântar = 56,5 kg) livrate până în 40 de zile. Dacă prețul sării (o oca = 4 aspri)¹³¹, și implicit cel al răscumpărării (176 galbeni = 35.200 aspri), nu era mare, termenul scurt impus de turc a împiedicat eliberarea roabei.¹³²

Consecințele răscumpărilor

Sumele de bani cerute de turci sau tătari depășeau posibilitățile de plată ale robilor, aceștia fiind nevoiți să-și vândă moșiile unor boieri, domnului sau unor posesori de bani lichizi (negustori, preoți) dornici să cumpere pământ. Se realiza astfel un transfer de proprietăți și, în același timp, o concentrare a pământurilor în moși întinse. Vistierul Pano cumpăra la începutul secolului al XVII-lea de la Neaga vorniceasa două sate, Frățești și Lungi¹³³, iar Ștefan Poștă și-a vândut „ocina sa[...] toată cu via și cu vecinii și cu vadurile de moară” lui Fierea logofăt pentru 12.000 de aspri de și-a scos fiii din robie, din mâinile turcilor¹³⁴. Neplata la timp a sumelor de bani date de un mare boier aducea confiscarea bunurilor deținute de robul eliberat. Banul Preda Buzescu a plătit 300 de galbeni pentru răscumpărarea tatălui lui Dumitru postelnic de Slătioare, dar, fiind din nou rob, marele boier, ca să nu rămână în pierdere, „au luat toate satele și toate moșiile”¹³⁵. Vasile Chiosul i-a dat cu împrumut lui Andrei Bozagiul 36 de oi pe termen de trei luni. Datornicul a scăpat din

robia tătarilor, dar a pierdut moșia, a treia parte din satul Bărlădești, pe Prut, cumpărată de hatmanul Neculai Racoviță cu 40 de galbeni.¹³⁶ Vladislav logofăt a răscumpărat cu 30 de ughi pe Paraschiva din Plăviceni, dar „la termen n-a avut de unde da banii“ și i-a luat ocina.¹³⁷ Cei care veneau din robie aveau, în cea mai mare parte a cazurilor, probleme financiare legate de refacerea gospodăriilor răvăște de năvălirile turcești. Pentru a obține banii necesari în primele luni de la venirea din robie, când nu aveau decât hainele și pământul gol, foștii captivi vindeau terenuri cu prețuri reduse, stabilite de cumpărător. Cernica, mare vornic, a cumpărat în 1606 o jumătate de ocină la Curești de la Voica și bărbatul ei Gherghina „la nevoia lor, când au venit din robia turcilor, de foame și de mare lipsă“ cu 3.500 aspri.¹³⁸

Fuga din robie

Românii erau obișnuiți să trăiască liberi și nu puteau îndura lanțurile grele în care îi puneau turcii sau tătarii. Spaniolul Diego Galan, văslăș pe o galeră otomană și participant în această calitate la expediția lui Sinan pașa împotriva lui Mihai Viteazul, relatează că bătrânii robi din Muntenia „se lăseau să moară pur și simplu, întocmai ca robii negri“¹³⁹. Dar această cale nu era aleasă decât de cei în vârstă, în timp ce oamenii tineri și sănătoși preferau fuga. Se fugea atât când oștile otomane erau pe teritoriul românesc, cât și după trecerea în Imperiul otoman. Oastea lui Sinan pașa a luat în prinsoare „o mulțime atât de mare de creștini, încât nu mai știau ce să facă cu ei“. Profitând de dezordinea din tabăra turcească, românii „zilnic lipseau câte o sută fugind pe poteci necunoscute“¹⁴⁰. În 1659, robii adunați de turci au fost încredințați lui Gazi-Batîr aga, care dispunea de zece mii de voinici pentru a-i supraveghea, dar cifra avansată de Evlia Celebi este probabil exagerată, fiind vorba de o mică de oșteni¹⁴¹. Numărul mare de vite, care și robi marea considerabilă tabăra otomană și, adăugându-se natura favorabilă, evadările trebuie să fi fost destul de numeroase.

După trecerea Dunării sau a Nistrului distanțele se măreau, locurile erau necunoscute și evadările deveneau mult mai greu de realizat, dar nu imposibile pentru cei decisi. Walerand de Wavrin relatează că în 1445 mulți munteni aflați în sclavia turcilor s-au aruncat în Dunărea învolburată și au trecut-o înot¹⁴². Trecerile peste fluviu era obișnuite și numeroase în ciuda măsurilor luate de autoritățile otomane și din „vlahi din această țară, însă cari vor fi fost robiți și vor fi fugit din robie“, împreună cu alte neamuri, mănăstirile sau boierii alcătuiau slobozii¹⁴³. Dunărea nu a constituit un obstacol insurmontabil deoarece a fost trecută chiar de femei. Hasan Afende avea la Silistra o captivă din Țara Românească, fata popei Stoica, luată în timpul unciei din expedițiile duse împotriva lui Constantin Șerban sau Mihnea al III-lea, care a fugit după ce oferta de răscumpărare nu dăduse nici un rezultat. Trebuie subliniat că proprietarul turc l-a dat în judecată pe fratele sclavei pe motiv că ar fi răpit-o și nu pentru faptul că a fugit.¹⁴⁴ Dunărea constituia hotarul Țărilor bine păzite (*Memâlik-i Mahrûse*) și orice rob trecut dincolo devenea om liber.¹⁴⁵ Au existat porunci sultanale prin care se interzicea trecerile de robi (*esir*) peste fluviu¹⁴⁶ deoarece în caz de fugă stăpânul nu putea să prindă pe fugar. Uneori în urmărirea fugarilor porneau cete de călăreți, dar, cum turcii făceau mari abuzuri, sultanii au limitat acțiunile acestor detașamente.¹⁴⁷ Și din Crimeea fugeau robii români, în special cei din Moldova. În 1739, un moldovean a fost robit de tătari, se pare după încheierea ostilităților turco-ruse și i-au luat boii și 6 vite. După aproape doi ani a reușit să evadeze din Crimeea și cu ajutorul unui „cal tătarescu“ a ajuns cu bine la Nistru¹⁴⁸. Anterior, în 1717, domnul Moldovei, Mihail Racoviță, nu i-a predat stăpânilor pe robii care „au fugit și au venit în țară“. Dacă pe moldoveni nu i-a predat, pentru a nu supăra prea mult pe tătarii care-l sprijiniseră cu trupe, „au dat pe alții carii se afla de alte niamuri“¹⁴⁹.

Intervenția oștilor române

Expedițiile turco-tătare nu reușeau să surprindă pe apărătorii români și invadatorii erau zdrobiți de obicei la ieșirea din țară când, încărcăți cu prăzi și robi, nu puteau să constituie o rezistență organizată. Oștile române reușeau să surprindă nu numai cetele de akângii sau tătari, ci și marile armate otomane, deposedându-le de tot ce aveau. Aceste acțiuni au fost încununate de succes atât timp cât organismul militar din țările române a fost puternic, dar după epopeea lui Mihai Viteazul brațul înarmat a slăbit și locuitorii au rămas la discreția turcilor sau tătarilor. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, eliberările de robi cu ajutorul armelor devin din ce în ce mai rare și numărul de captivi scoși din lanțuri tot mai redus.

În secolul al XV-lea numeroase expediții turcești s-au soldat cu înfrângeri dezastruoase. Iancu de Hunedoara zdrobește în 1442 trupele lui Mezid bei și un an mai târziu pe cele ale lui Șehabed-bdin, Ștefan cel Mare îi înfrânge pe tătari la Lipnic și se subînțelege că robii au fost eliberați¹⁵⁰, altfel ar fi ajuns pe drumul care trecea prin Anatolia în Egipt, Egiptul mameluc fiind un mare importator de sclavi. Și după celelalte victorii ale viteazului domn moldovean este sigur că robii au fost salvați, chiar dacă izvoarele nu sunt precise. Referindu-se la bătălia de la Cătlăbuga (16 noiembrie 1485), Grigore Ureche scria că „au răcitu vremea și caii turcilor au slăbitu” și de această slăbiciune a profitat Ștefan vodă, care „au topit toată oastea turcească”¹⁵¹, și probabil au fost eliberați robii făcuți de akângii care atinseseră Suceava. Cu un dezastru complet s-a soldat și expediția din Transilvania încheiată cu bătălia de la Câmpul Pâinii, unde turcii au luat locul robilor transilvăneni și se vindeau la prețuri derizorii¹⁵².

În secolul următor au avut loc numeroase incursiuni otomane sau tătare, dar multe dintre ele se terminau nefericit pentru invadatori. Moldova este confruntată în secolul al XVI-lea cu robirile realizate de ciambulurile tătarilor, tătari care considerau Kara Bogdan o pradă mult mai ușoară decât Polonia sau Rusia. Sub Bogdan al III-lea și Ștefăniță au loc patru năvăliri peste Nistru. Prima, în aprilie-mai 1510, se soldează cu un eșec total, însuși Beti Ghirei fiind săgetat mortal¹⁵³. Represaliile nu se lasă mult timp așteptate și câteva luni mai târziu tătarii duc peste Nistru 74.000 de robi, cifră mult exagerată de cronicarul polon, cu toată opoziția unui detașament de 1.000 de călăreți moldoveni.¹⁵⁴ În august 1513 tătarii ajung până la Iași, dar nu pot fi împiedicați să se retragă.¹⁵⁵ Moldovenii își iau revanșa în 1518 când, sub conducerea vornicului Petre Carabăț, îi lovesc „fără veste, când ei nici o grijă nu avea”. Dincolo de Nistrul salvator au trecut „numai sultanul cu puțini...”, încă și el era rănit în cap, de s-au întors cu multă pagubă și perire și rușine, și câți au scăpat aceia încă fără cai și fără arme”¹⁵⁶. Țara Românească, liniștită în acest secol, este invadată de turcii lui Mehmed beg în timpul domniei lui Radu de la Afumați, dar incursiunile peste fluviu sunt respinse după câteva bătălii sângeroase. Transilvania cunoaște expedițiile akîngiilor, „incendiatori și devastatori de vilaeturi”, sprijiniți uneori de tătari. În 1552, 600 de turci împreună cu 400 de tătari ajungeau prădând în zona Devei și erau conduși de un preot român (*clerico Valaco*). Au fost înfrânți de trupe transilvănene și imperiale, și robii, profitând de neașteptatul atac, au pus mâna pe arme și au luat prizonieri 35 tătari împreună cu mulți turci¹⁵⁷.

Mihai Viteazul reușea în 1595 să elibereze cei mai mulți robi înfrângând ceambulurile tătarești și marea oaste a lui Sinan pașa. Tătarii, participanți la luptele din Ungaria împotriva imperialilor, sunt trimiși în Țara Românească unde „au pătruns și au răpit copii și mame” până la Neajlov. Loviți de oștenii lui Mihai Viteazul, „lăsaseră atâția robi și atâtea veșminte, toate câte le aveau, de fugeau goi de tot”¹⁵⁸. Un raport italian menționa că oștenii munteni „au eliberat astfel toți robii creștini... și au omorât cam 9.000 de tătari”¹⁵⁹. După înfrângerea aliaților săi la Stănești și Putineiu și după seria de succese muntene din iarna

anului 1595, Sublima Poartă a hotărât trimiterea unei impresionante armate care să readucă Țara Românească sub ascultarea padișahului. Marele vizir Sinan pașa a fost înfrânt la Călugăreni, dar a reușit să pătrundă adânc în Kara Eflâk. Akângii, împreună și în împrejurimi, au adus cu ei prizonieri, zaharele și animale¹⁶⁰. Balthasar Walther considera că 20.000 de creștini au fost răpiți și trimși în Turcia¹⁶¹. Diego Galan consemna în memoriile sale că „ostașii au luat în prinsoare o mulțime atât de mare de creștini încât nu mai știau ce să facă cu ei, nici unde să-i țină”¹⁶². Sinan pașa a juns la Giurgiu și, văzând mulțimea de robi și de harabale cu pradă, a luat „unele măsuri nechibzuite”, printre care și încasarea celei de a cincea părți din prăzi (*pendjik*).¹⁶³ Această măsură a dus la încetinirea trecerii și i-a permis lui Mihai Viteazul să-i ia prin surprindere. Mustafa naima a recunoscut că „o astfel de înfrângere nu s-a văzut nicicând”¹⁶⁴. Dacă Cronica Buzeștilor amintește că „mulți robi fără număr au scos”¹⁶⁵, iar ambasadorul venețian la Viena, Tomaso Contarini, scria că robii creștini „care se zice că erau în număr mare, au fost eliberați”¹⁶⁶, alte surse consideră că au fost eliberați peste 6.000 de robi¹⁶⁷. Anterior un detașament de 500 de pedestrași au înfrânt câteva detașamente de pradă și au eliberat o mie de creștini¹⁶⁸. Diego Galan, referindu-se la aceleași evenimente, scria că salvarea prinșilor „a făcut voievodului mai mare plăcere decât victoria însăși”¹⁶⁹, deoarece țara ar fi rămas pustie și victoria ar fi fost „à la Pyrrhus”.

Secolul al XVII-lea marchează o slăbire a oștilor din Țara Românească și Moldova și răriră, totodată, a acțiunilor duse cu succes împotriva turcilor sau tătarilor. În 1624 tătarii au lovit Țara Românească până la Buzău „de ce au făcut câțeva pradă”, dar musulmanii „cu porunca lui Radul vodă au lovit pre tătarii la întors și li-au luat toată dobânda și robii”¹⁷⁰. În 1649, moldovenii lui Vasile Lupu au lovit pe tătarii ce se întorceau din Polonia, jefuind prin Moldova și „au luat ai noștri și pleanul și robii”¹⁷¹ în urma luptei de la Brătuleni, dar tătarii se vor răzbuna cumplit un an mai târziu. Veacul următor duce la dispariția trupelor capabile de rezistență pe câmpul de luptă. În 1711, vreo 100 de tătari robiseră la Iași, dar au fost surprinși de o ceată de moldoveni la gura Jijiei și mulți s-au înecat în Prut. Au fost eliberați toți robii între care se afla și căpitanul Tudosie Ciohoranul.¹⁷² Lipsa unei forțe armate capabile de o rezistență serioasă permitea tătarilor să întreprindă aproape nederanjați raiduri soldate cu pustiiri masive.

Răscumpărări interne

Dacă în cea mai mare parte răscumpărările proveneau din exteriorul statului otoman, în cele mai multe cazuri robii puteau acumula sume de bani cu care să se elibereze. Statul chiar încuraja aceste eliberări deoarece este dovedit că munca unui om liber este mult mai productivă decât cea a unui sclav. Prin acest procedeu foștii robi nu puteau părăsi „Țările bine păzite”, ei deveneau supuși nemusulmani ai statului otoman.¹⁷³ Câțiva robi „valahi” (Eflâkle) apar în actele cadifului de Bursa la 1486 încheind acte cu stăpânii lor. Se prevedea câte bucăți de catifea trebuie realizate pentru a obține libertatea, proprietarii fiind stăpâni ai unor ateliere de țesătorie.¹⁷⁴ În secolul al XVII-lea, J.B. Tavernier, luat rob de tătari și căsătorit cu o munteancă, reușește să strângă banii de răscumpărare și pe soție o încredințează unor boieri veniți în Imperiul otoman.¹⁷⁵ În 1717 o moldoveancă, Nastasia, cade în robia tătarului Behtemir, din satul Mengiri, iar Dumitru Sârbu se tocmește cu stăpânul ca să-i slujească cinci-șase ani ca să obțină eliberarea roabei. Inițial tătarii au fost de acord, dar după expirarea termenului n-a mai respectat înțelegerea. Dumitru s-a plâns domnului Moldovei, care a intervenit pe lângă sultanul de care asculta Behtemir și este probabil, cu toate că documentul nu o precizează, ca roaba să fi fost eliberată¹⁷⁶. Eliberările de acest fel erau rare și scăpau din robie puțini captivi.

Revenirea robilor

Cei care veneau din Imperiul otoman se bucurau de toate drepturile și de averea pe care o avuseseră în momentul căderii în captivitate. Un oarecare Vladul a stat la tătari 36 de ani și când a revenit în sat și-a găsit moșia vândută de Costandeu din Pizdelești. Matei Basarab anulează această vânzare și înaintează ocina proprietarului de drept, cumpărătorul urmând să fie despăgubit de Costandeu.¹⁷⁷ Un rob nu era considerat mort atât timp cât nu se știa nimic despre persoana lui și își păstra drepturile la moștenire. Vladul, un locuitor din satul Cotești, își lasă ocina fiului adoptiv, dar și cei doi fii, Oancea și Stan, aveau părți egale la probabila întoarcere din robia tătarilor.¹⁷⁸

Rumânii căzuți în mâinile turcilor și tătarilor și care reușeau să se întoarcă în țară deveneau oameni liberi sau, cum se exprimă voievodul Radu Mihnea într-un document din 17 septembrie 1614, „numai să fie în pace de rumânie, care au fost rob și au scăpat“¹⁷⁹. Singura obligație fiscală rămânea birul împărătesc. Printr-un document din 30 aprilie 1622 Mălaia, „fost rob“, este eliberat din rumânie și „volnic unde va vrea să se ducă, numai să-și ducă și partea lui după dânsul“¹⁸⁰. Deoarece robii reveniți erau iertați de rumânie și astfel situația lor se îmbunătățea, mulți rumâni simulau fuga peste Dunăre, unde stăteau un timp și apoi reveneau, cerând dezrobirea și uneori reușeau să-i înșele pe voievozi și să obțină actele doveditoare. Niște rumâni din Critinești (jud. Ilfov) au ieșit înaintea lui Radu Mihnea, în 1611, și acesta „i-a crezut pe vecini și le-a făcut cărți de robie și de împăcare după cuvintele lor“. În timpul domniei lui Leon vodă, egumenul Atanasie de la mănăstirea Sfânta Troiță i-a dat în judecată pe acești rumâni și în divan „au mărturisit mulți oameni buni și megiași, cu sufletele lor, că sunt vecini ai mănăstirii și că nu au fost robi, ci au fugit și au umblat cu cărți mincinoase“. Matei Basarab întărește judecata predecesorului său și le cere urmașilor „să nu se creadă [cărțile de robie] ci să stea mincinoase și de rușine“¹⁸¹. Alții încercau prin aducerea de martori plătiți să obțină de la domn cărți de robie. Un țaran pe nume Radul din satul Lungi s-a jeluț domnului Alexandru Coconul „cum n-au fost rumân de moșie den Lungi și cum au fost rob la turci multă vreme“. A adus și trei martori pe care îi credea de încredere, martori mituiți cu 4 galbeni, dar aceștia au dezvăluit tot planul „și au rămas de judecată Radul denaintea domniei mele și încă au ieșit cu rușine den divanul domniei mele“, rămânând mai departe rumân Caterinei vistiereasa.¹⁸² Matei Basarab întărește mănăstirii Cozia pe rumânii Pasul și Staico și le confiscă un hoget de robie deoarece, dându-le legea țării, au rămas de lege și de judecată.¹⁸³ În alte cazuri, boierii sau mănăstirile încercau să infirme robia unor rumâni pentru ca aceștia să rămână pe moșiile lor. Vlad Iogofăt, Ivașcu vornic, Muja și mănăstirea Vieroș au încercat să-i mențină ca vecini pe Mihăilă, fiul lui Țigulea și Costea Robii, dar Leon Tomșa, în urma mărturiei a șase boieri jurători, „au dat să fie în pace de vecinicie“ deoarece în timpul lui Mihai Viteazul au fost robi¹⁸⁴. Rumânii care fugeau peste hotare, de obicei în Moldova, și erau robiți acolo și apoi se răscumpărau și veneau în Țara Românească nu scăpau de rumânie pentru motivul că au fost robi, deoarece ei părăsiseră țara în calitate de vecini. Stancea, vecin al (mănăstirii) episcopiei de Buzău, a fugit în Moldova „când cu răutățile“ (probabil la sfârșitul domniei lui Radu Șerban) unde a fost robit de tătari împreună cu toată familia. Revenit în țară, Stancea „s-a rugat cu multă rugă să-l ierte de vecinicie“ de episcopul Efrem de Buzău, și „l-a iertat de vecinicie... numai capul lui, fără ocină“, după ce episcopul a primit 30 de galbeni¹⁸⁵ (1620).

Robii reveniți în țară se puteau așeza în slobozii întemeiate de mănăstiri sau de boieri, unde erau scutiți de toate dările. Mănăstirea Stela din Târgoviște primește dreptul de a înființa

slobozie la Severinu, „din susul oraşului Târgovişte”, unde să se strângă „oameni străini, fără de biru (ori Bulgari ori Arbănaşi ori Moldoveni şi rumâni din acestu pământ), însă care vor fi fostu robiţi...”, „accia încă să se strângă la această slobozie”¹⁸⁶, deoarece domnul „au crtatu de toate... în zilele şi viaţa domniei mele, încă şi în zilele altora binecinstitori creştini”¹⁸⁷. Acelaşi domnitor acordă şase zile mai târziu, la 8 aprilie 1617, dreptul de a înfiinţa slobozii în satele Albeşti şi Maxinu mănăstirii lui Andronie vistier din oraşul Buzău, unde să se adune oameni străini „însă cari vor fi fost robiţi şi vor fi fugit din robie şi vor fi venit aici în ţara această”¹⁸⁸.

Pentru stăpânii turci, un rob (*esir*) fugit în Țările Române putea fi considerat ca şi pierdut deoarece urmărirea dincolo de fluviu atrăgea protestele domnilor pe lângă sultan şi apoi soseau porunci ferme prin care se interziceau aceste căutări, prilej pentru turci de a comite numeroase abuzuri. Voievozii îi protejau pe fugari deoarece erau interesaţi să aibă mai mulţi plăituri de haraci şi astfel ţara să facă mai uşor faţă dărilor mereu sporite de turci. Astfel numai satul Marotin, donat de Alexandru Iliaş în 1617 mănăstirii Sfânta Troiţă din Bucureşti şi în care se aflau mulţi „robi vlahi care au fugit din Țara Turcească”, dădea domniei 150 de galbeni pe lângă foloasele pe care le trăgea lăcaşul de cult.¹⁸⁹ Când turcii îşi găseau totuşi prinşii, nu puteau să-i scoată din ţară datorită opoziţiei autorităţilor sau a noilor stăpâni sub protecţia cărora se pusese. Timp de nouă ani un oarecare Mehmed a încercat să-şi scoată robul de la Stoian, locuitor al satului Văcăreşti, dar totul a fost în zadar. A fost dată o poruncă a sultanului Mehmed al IV-lea (1648 – 1687), dar, probabil, robul a scăpat datorită răscoalei lui Mihnea al III-lea din toamna anului 1659¹⁹⁰. Deci cei fugiţi, atât români cât şi alte neamuri, beneficiau de protecţia domnilor, interesaţi de sporirea păturii de contribuabili, dar şi de încetineala sistemului birocratic otoman şi de corupţia generalizată, care-i împiedicau pe foştii proprietari să primească firmanul de căutare din partea sultanilor în timp util şi fără mari cheltuieli băneşti.

În privinţa atitudinii turcilor faţă de captivii din Țările Române se poate observa că a fost mai blândă în comparaţie cu soarta altor creştini, atitudine determinată de interesul Sublimei Porţi pentru bogăţiile ce se scurgeau spre Istanbul. Sultanii ordonau eliberarea gratuită sau contra unor sume mici de bani şi trimişii domnilor puteau să-i elibereze din orice colţ al imperiului, dar stăpânii aveau grijă să-i ascundă din timp, ceea ce făcea misiunea deosebit de grea. Sultanii erau interesaţi să scoată robii români de la diferitele munci casnice puţin interesante pentru fiscul otoman. După 1711 atitudinea otomanilor s-a înăspri datorită colaborărilor româno-ruse şi a mers până la a se ordona nimicirea tuturor bărbaţilor şi robirea familiilor celor care luptau contra Înaltei Porţi (1770).¹⁹¹

NOTE

1. Aşikpaşazade, „Tarih”, în M. Guboglu, *Crestomaţia turcă*, Bucureşti, 1978, p.79.

2. Ducas, *Istoria turco-bizantină*, ed. Vasile Grecu, Ed. Academiei, Bucureşti, 1958, p.176.

3. Aşikpaşazade, *Op.cit.*, p.82.

4. *D.R.H.*, p.104.

5. Mihai Maxim, *Țările Române şi Înalta Poartă*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 1993, p.114.

6. Sultanul Selim al II-lea într-o scrisoare către Ştefan Báthory, voievodul Transilvaniei, considera că „raialele vîlăietului Transilvaniei sunt ca şi raialele celorlalte ţinuturi şi persoana mea ilustră nu îngăduie deloc ca ele să fie tiranizate”. *Documente turceşti*, vol. I, 1976, doc. 116, p.110.

7. Andrei Pippidi, *Contribuţii la studiul legilor războiului în Evul Mediu*, Ed. Militară, Bucureşti, 1974, p.242.

8. M. Naima, „Tarih” în *Cronici turceşti privind Țările Române*, ed. M.A. Mustafa, Ed. Academiei, Bucureşti, vol. III, 1980, p.17.

9. M. Maxim, *Culegere de texte otomane*, Bucureşti, 1974, doc. 10, p.49.

10. Locuitorii se ascundeau în peşteri sau în „gropi adânci în felul puşurilor, de o adâncime incomensurabilă”, după cum relatează Paul de Alep. *Apud Paul Cernovodeanu, Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV-XVIII)*, Ed. Academiei, Bucureşti, 1973, p.136.

11. Ca
şi enc
12. C
(El ha
13. C
14. Id
15. D
p.445
16. T
otoma
1984,
17. A
şi a M
18. H
Româ
Bogda
de I.
1654)
19. M
(1580
20. A
21. Ib
sultan
22. „A
manil
copiii
P.B. E
23. M
Boldat
24. Ist
tacuzi
1960,
25. Ab
p.290.
26. Ib
27. V.
Docum
28. Ne
Tunisi
RÉSE
29. Le
nicus
unitat
Docum
30. I.
Bucur
31. Cr
Amira
1975,
32. Id
33. Ge
34. Id
35. Cr
36. A
Bucur
37. Du
veni ca
exemp

11. Călători străini despre Țările Române, Ed. Științifică și enciclopedică, București, 1976, vol. VI, p. 251.
12. Coranul reglementează folosirea șiretlicului în război (*El harbi hudat'un*).
13. Călători străini... vol. VI, p. 251.
14. *Idem*, p. 471.
15. D.I.R. XVI, A, III, doc. 534 (8 septembrie 1589), p. 445.
16. Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984, doc. 155, p. 342.
17. Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, București, 1994, vol. II, p. 324.
18. Humuzaki-Bogdan, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, culese din arhive și biblioteci polone de Ioan Bogdan, cu traducerea franceză a documentelor polone de I. Skupiewski, - Suplimentul II, volumul II (1601-1654), București, 1893, doc. 2.
19. Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580 - 1658), Ed. Kriterion, București, 1993, p. 185.
20. A. Uricariul, *Op. cit.*, p. 323.
21. *Ibidem*. Acești robi proveneau din Muntenia supusă sultanului.
22. „Aceștia [turcii și tătarii] fac pagube foarte mari sârmanilor locuitori, ba la întoarcere le răpesc femeile și copiii și apoi îi vând în Turcia, ca robi”. Relatarea lui P.B. Baksic în *Călători străini...* vol. V, p. 241.
23. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Emil Boldan, București, 1956, p. 110.
24. *Istoria Țării Românești (1290-1690) Letopisețul cantacuzinesc*, ed. G. Grecescu și D. Simionescu, București, 1960, p. 97.
25. Ahmed Vasif, „Tarîh”, în *Cronici turcești...* vol. III, p. 290.
26. *Ibidem*.
27. V. Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711-1821). Documente turcești*, București, 1984, doc. 135, p. 353.
28. Neagu Djuvara, *Un ancien moldave, grand vizir de Tunisie au tournant du XVIIIe au XIXe siècle*, în *RÉSEE*, tom XXX, nr. 3,4/1992, p. 361.
29. Leonardus Basilius, „Narratio de rebus transsylvanicis (1599 - 1603)” în R. Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române (1590-1630)*, Documente externe, București, 1981, p. 346.
30. I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, București, 1959, p. 41.
31. *Cronica anonimă a Moldovei (1661-1729) Pseudo-Amiras*, ed. Dan Simionescu, Ed. Academiei, București, 1975, p. 84.
32. *Idem*, p. 86.
33. Gemil, *Op. cit.*, doc. 59, p. 161.
34. *Idem*, doc. 39, p. 136.
35. *Cronici turcești*, vol. I, p. 72.
36. A se vedea M. Maxim, *Culegere de texte otomane*, București, 1974, doc. 10.
37. După bătălia de la Roșcani supraviețuitorii moldoveni care se predaseră au fost uciși „pentru a servi drept exemplu oricui ar mai îndrăzni în viitor să se ridice împotriva Porții Otomane”. Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, Editura Științifică, București, 1966, p. 175.
38. „Plata dreaptă pentru cel care face război împotriva lui Allah și a profetului său și care produce dezordine pe pământ este aceea de a fi ucis sau crucificat...” *Apud* N. Armanazi, *L'Islam et le droit international*, Paris, 1929, p. 97. Un alt verset din Coran îi absolvă pe ostașii musulmani de orice vină: „Voi nu i-ați omorât, ci Dumnezeu i-a omorât...” (C. 8/17).
39. I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. I. Iordan, București, 1959, p. 41.
40. „Și pe supușii răzvrățiți”, - suna porunca sultanului Mustafa al III-lea (1770) - „care sunt împreună și amestecați și uniți cu muscalii, să-i uciți și să-i nimicești...” V. Veliman, *Op. cit.*, doc. 168, p. 450.
41. N. Iorga, *Studii și documente*, p. 282.
42. Cererea sultanului era astfel formulată: „Să faceți totul ca să puneți mâna pe el însuși sau pe capul lui și să depuneți toate eforturile voastre pentru a-l trimite încoace...” *Documente turcești*, vol. I, doc. 54, p. 60.
43. Dinu C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 194.
44. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1956, p. 126.
45. Într-o ahidnamă din februarie 1623 această clauză este formulată astfel: „De asemenea, dacă unii dintre notabilii (bey) făcându-se vinovați, vor fugi în Țara leșească, atunci cei de acest fel să nu fie primiți ci, respectându-se prietenia existentă între cele două părți, ei să fie trimiși la Poarta fericirii mele, ferecați în lanțuri.” *Documente turcești...* I, doc. 157, p. 152.
46. În 1538 polonezii i-au trimis lui Süleyman Magnificul prizonieri toți fugarii din Moldova.
47. La 28 iunie 1576, Gavril Logofătul primea două locuri de sate în care „când au prădat tătarii acest pământ n-au mai rămas nime, numai locul pustiu” (*DIR*, A, XVI, III, doc. 91, p. 72). De asemenea, satul Biolare de lângă Dorohoi „a rămas seliște și nu era într-însa nici un fel de om, ci a fost tot fără oameni” (*Idem*, doc. 151, p. 121). Și în Țara Românească documentele consemnează robiri de sate întregi. Un document din 11 ianuarie 1630 amintește de invazia tătară din 1624 când „tătarii au robirit toți vecinii din sat (satul Cetățele, jud. Ialomița) rămânând ocina pustie”. (*DRH*, B, XXII, doc. 11, p. 21).
48. Miron Costin, *Op. cit.*, p. 174.
49. *Istoria Țării Românești 1290-1690, Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 97.
50. Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, ed. G. Duzinchevici și E. Reus-Mârza, București, 1965, p. 270.
51. *Idem*, p. 272.
52. *Călători străini despre Țările Române*, București, 1976, vol. VI, pp. 530-531. Exagerările apar și la Paul de Alep când afirmă că tătarii au ridicat din Țara Românească până la 150.000 de oameni (*Idem*, p. 257), ceea ce ar însemna 30-40 % din totalul populației.
53. R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 166.
54. A. Uricariul, *Op. cit.*, p. 324.
55. Ioan C. Băcilă, „Oltenia sub austrieci, 1718-1739. Un document cartografic”, în *Arhivele Olteniei*, III,

- (1924). Dacă populația unui sat poate fi estimată între 150 și 250 de oameni, rezultă că au fost robiți între 30.150 și 50.250 de locuitori. Trebuie ținut cont și de faptul că și din localitățile care n-au fost complet pustiite au fost robiți mulți români. Cifrele sunt confirmate de un document din 1717 care dă numărul de 30.000 de robi.
56. *Istoria României*, București, 1964, vol. III, p.466.
57. *Cronica Ghiculeștilor*, p.215.
58. N. Djuvara, *Op. cit.*, p.361.
59. *DIR*, XVII, B, vol. I, doc. 80, p.67.
60. *Călători străini...* V, p.453.
61. *Idem*, p.443.
62. *Ibidem*.
63. Antoine Galland relatează maltratarea unei sclave de către stăpânul său, aceasta sinucigându-se nu înainte de a da foc casei. (*Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*, publicat de Charles Schefer, Paris, 1881, vol. II, p.19.
64. G. Kraus, *Op. cit.*, p.228.
65. Marco logofăt, capturat de tătari în timpul domniei lui Mihai Viteazul, se stinge din viață după circa 20 de ani. *DIR*, XVII, B, IV, doc. 168, p.156.
66. *Documente turcești*, I, doc. 99, p.96.
67. M. Maxim, *Culegere de texte otomane*, București, 1974, doc. 10, p.49.
68. *Ibidem*
69. T. Gemil, *Op. cit.*, doc. 155, p.343.
70. *Ibidem*.
71. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XVI, doc. 1765, p.862.
72. V. Veliman, *Op. cit.*, doc. 25, p. 111.
73. *Cronica Ghiculeștilor*, p.213.
74. V. Veliman, *Op.cit.*, doc. 25, p.111.
75. *Documente turcești*, I, doc. 206, p.211.
76. *Cronica Ghiculeștilor*, p.523.
77. V. Veliman, *Op. cit.*, doc. 135, pp.353-354.
78. O foarte scurtă și exactă descriere a acestor operațiuni a fost realizată de autorul *Cronicii anonime*: „Jeluitu-s-au iarăș Mihai vodă pe tătari, adică pe Aslaniu Mârze și pe beiu Mârze. Și împărăția iarăș au dat poroncă să se dea robii înapoi, fiind raiaoa împăratului și fiind robiți fără de ferman împărătescu. Și au trimis împărăția pre un capigi-bașia, anume Soltan Zade, ca să isprăvească și să scoată robii de la tătari. Carele au venit întâi la Mihai vodă și au arătat poronca împărătiască. Apoi au luat oameni de la domnul, boiari și au mersu în Bugeac. Iar prea puțini robi au scos, căci până a merge capigi-bașia, după obiceiul, la cadii de Chilia și de Smil să arete fermanul și să-l scrie în tabla județului, apoi să se întoarcă să isprăvească lucrul, au trecut giumătate de vară și tătarii au avut vreme de au vândut robii la Anadol și la Misir [Egipt] și la alte locuri mai îndepărtate”. (*Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729, Pseudo-Amiras*), p.84.
79. *Documente turcești*, I, doc. 270, p. 285.
80. V. Veliman, *Op. cit.*, doc. 270, p.285.
81. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p.175.
82. *Cronica anonimă*, p.87.
83. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955, p.146.
84. M. Costin, *Op. cit.*, p.111.
85. L. Makkai, „Intervenția domnilor români pentru scăparea lui Ioan Kemény din robia tătarilor”, în vol. *Omagiu fraților Lapedatu*, București, 1936, pp.429-433.
86. M. Costin, *Op. cit.*, p.111.
87. T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești*, doc. 204, p.419.
88. Hurmuzaki-Bogdan, *Documente...* S II, v. II, doc. 2, p.3.
89. *Călători străini*, vol. V, p.257.
90. D. Cantemir, *Op. cit.*, p.176.
91. A. Uricariu, *Op. cit.*, II, p.323.
92. *Cronica Ghiculeștilor*, p.525.
93. Hurmuzaki, *Documente*, vol. IV, partea a II-a (1600-1650), București 1884, doc.304, p.302.
94. *Călători străini*, vol. V, p.453.
95. V. Veliman, *Op. cit.*, doc. 3, p.76.
96. N. Djuvara, *Op. cit.*, p.360.
97. *DRH*, D, doc. 197, p.296.
98. *Idem*, doc. 225, p.325.
99. *DIR*, XVI, A, vol. III, p.61.
100. As-Shaybani, *Le Grand Livre de la Conduite de l'État (Kitāb as-Siyar al Kabir) commenté par As-Sarakhsi*, traducere de M. Hamidullah, volumul III, Ankara, 1990, p.169.
101. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, „Le rôle des esclaves en Roumanie turque au XVe siècle”, în *Byzantinische Forschungen*, v. XI, 1987, p.20.
102. G. Ureche, *Op. cit.*, pp.234-235.
103. M. Maxim, *Culegere de texte otomane*, București, 1974, doc. 10, p.49.
104. *DIR* XVI, A, vol. III, p.61.
105. *Idem*, XVII, B, vol. III, doc. 488, p.546 (document din 1 iunie 1620).
106. *DRH*, B, vol. VI, doc. 172, p.211.
107. *DIR* XVII, B, vol. I, doc. 80, p.67 (document datat în 1602).
108. George Potra, *Tezaurul documentar al județului Dâmbovița (1418-1800)*, București, 1972, doc. 546, p.372.
109. A.S.B., *Microfilme U.R.S.S.*, rola 30, cadrul 82.
110. *Idem*, rola 17, cadrul 775.
111. George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594-1821)*, Editura Academiei, București, 1965, p.156.
112. Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, București, 1965, p.156.
113. Georg Kraus, *Op. cit.*, p.228.
114. *DIR* XVII, B, vol. I, doc. 30, p.25/26.
115. *Idem*, doc. 40, p.34.
116. *DRH* XVII, B, vol. XXIII, doc. 115, p.217.
117. *DIR* XVI, B, vol. IV, doc. 67, p.64.
118. M. Maxim, „O luptă monetară din secolul al XVI-lea: padișahî contra aspru”, în *Cercetări numismatice*, București, V, 1983.
119. Nicolas de Nicolay, *Dans l'empire de Soliman le Magnifique*, Paris, 1989, p.143.
120. M. Maxim, „Documente turcești privind cazaua Giurgiului în secolul al XVI-lea”, în *Ilfov-File de Istorie*, București, 1978, p.193.

121. D
122. I
despre
123. I
124. I
125. I
126. L
127. C
lui Bu
128. C
istoric
Bucur
129. C
(1601
130. A
131. I
XVII-
Istorie
ocalei
greșeli
132. C
vița (I
133. D
134. I
135. V
136. C
Istoric
curești
137. C
(1601
dădeu
orice p
cu l-a
aștepta
urmă d
sumei
Doljes
138. D
139. C
140. I
141. I
142. I
143. M
dreptul
(1617)
144. G
145. C
Moldov
soarea
Cehrin
146. T
147. A
148. N
Român
149. C
150. G
naitecu

121. DRH, B, vol. VI, doc. 172, p.211.
122. Evlia Celebi, „Siyahatname”, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, p.569.
123. *Idem*, p.470.
124. *Idem*, p.471.
125. *Idem*, p.472.
126. DRH, B, vol. XXI, doc. 77, p.147.
127. George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594-1821)*, doc. 42, p.120.
128. *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva istorică centrală a Statului*, vol. III (1553-1675), București, 1968, p.389.
129. *Catalogul documentelor Țării Românești*, vol. II (1601 - 1620), București, 1974, doc. 366, p.197.
130. A.S.B., *Manuscris 1947*, vol. III, p.298.
131. În articolul „Comerțul Țărilor Române în secolul al XVII-lea” publicat de Paul Cernovodeanu în *Revista de Istorie*, tom 33, nr. 6, 1980, la pagina 1087 se dă ca preț al ocalei de sare 40 de aspri, cifră datorată probabil unei greșeli de tipar.
132. G. Potra, *Tezaurul documentar al județului Dâmbovița (1418-1800)*, București, 1972, doc. 546, p.373.
133. *DIR XVII, B*, vol. II, doc. 210, p.226.
134. *Idem*, doc. 159, p.165.
135. V. nota 107.
136. *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III (1553-1675), București, 1968, p.389.
137. *Catalogul documentelor Țării Românești*, vol. II (1601 - 1620), București, 1974, p.197. Nu toți cei care dădeau bani cu împrumut erau neîndurători dorind cu orice preț să obțină ocina datornicului. Căpitanul Pătrașcu l-a răscumpărat pe Ursul de la tătari cu 110 lei și a așteptat timp îndelungat rambursarea banilor. În cele din urmă datornicului i se impunea un termen, neachitarea sumei implicând confiscarea moșiei. (A.S.B., *Mănăstirea Doljestei, V/7*) (V. anexa 1).
138. *DIR XVII, B*, vol. I, doc. 224, p.237.
139. *Călători străini*, vol. III, p.537.
140. *Idem*, p.533.
141. *Idem*, vol. VI, p.464.
142. *Idem*, vol. I, p.120.
143. Mănăstirea lui Andronie vistier din Buzău primește dreptul de a face slobozie în satele Albești și Maximu (1617) (*DIR, XVII, B*, vol. III, doc. 94, p.114).
144. G. Potra, *Op. cit.*, doc. 546, p.373.
145. C. Iacob Hildebrandt, predicator suedez, a întâlnit în Moldova un portughez și un spaniol evadați „din închisoarea din Constantinopol” și care au ajuns cu sabia la Cehrin. *Apud Călători străini*, vol. V, p.576.
146. T. Gemil, *Op. cit.*, p.91.
147. A.S.B. *Documente istorice, DLXXX/78*.
148. N. Iorga, *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, vol. VI, București, 1904, p.260.
149. *Cronica Ghiculeștilor*, p.525.
150. Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Poniștescu, București, 1958, p.87; Ștefan cel Mare pe „mulți au prinsu în robie și le lua tot pleanul”, prin „plean” subînțelegându-se și robi.
151. *Idem*, p.99.
152. I. Ursu, *Bătălia de la Câmpul Păinii (1479)*, în *RIAF, XIV/1913*, p.145. Trei robi turci se vindeau pentru un florin.
153. C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II, București, 1976, p.263.
154. *Ibidem*.
155. *Ibidem*.
156. Grigore Ureche, *Op. cit.*, p.124.
157. A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, doc. 153, p.119.
158. *Literatura română veche (1402-1647)*, ed. G. Mișailă și D. Zamfirescu, vol. II, București, 1969, p.197.
159. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. IV, București, 1986, doc. 49, p.86. Balthasar Walther estima la 7.000 numărul celor eliberați. Printr-o reușită acțiune de forțare a Dunării în plină furtună, 7.000 de oșteni ai domnului muntean reușeau să înfrângă un detașament otoman și să elibereze 500 de robi din cei 3.000 aflați în posesia turcilor. Este posibil ca ceilalți să fi fost uciși de turci în retragere, conform unui vechi obicei. Cf. E.D. Tappe, *Documents concerning Rumanian history (1427-1601)*, Londra, Paris, 1964, doc. 125, p.87.
160. *Cronici turcești*, vol. III, București, 1980, p.15.
161. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. II, p.280.
162. *Călători străini*, vol. III, p.532.
163. *Cronici turcești*, vol. III, p.17.
164. *Ibidem*.
165. *Apud A. Decei, Istoria Imperiului otoman*, București, 1977, p.280.
166. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. 5, p.103.
167. *Idem*, doc.34, p. 89; V. și *Călători străini*, vol. III, p.571.
168. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. V, p.100.
169. *Călători străini*, vol. III, p.536.
170. *Idem*, p.170.
171. *Ibidem*.
172. I. Neculce, *Op. cit.*, p.251.
173. Despre statutul zimmi-ilor a se vedea M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, București, 1994, pp.169-197.
174. M. Maxim, *Op. cit.*, p.189, n. 40.
175. A. Pippidi, *Călători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Marea Neagră în secolul XVII*, în *AHAJ, XX*, 1985, II, p.620.
176. N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p.237.
177. DRH, B, vol. XXV, doc. 114, p.128.
178. *DIR XVII, B*, vol.IV, doc.84, p.72.
179. *Idem*, vol. II, doc. 284, p.232.
180. DRH, B, vol. XXIV, doc. 296, p.395. V și DRH, B, vol. XXIII, doc 364, p.555.
181. DRH, B, vol. XXIV, doc. 296, p.395, v. și DRH, B, vol. XXIII, doc. 364, p.555.
182. *Idem*, vol. XXI, doc. 87, p.114.

183. *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. VI, București, 1993, p.60.
 184. *DRH*, B, Vol. XXIII, doc. 141, p.248.
 185. *DIR*, XVIII, B, vol. IV, doc. 473, p.525.
 186. *Idem*, doc. 93, p.114.
 187. *Idem*, p.115.
 188. *Idem*, doc. 94, p.116.
 189. *Idem*, doc. 67, p.78.
 190. T. Gemil, *Op. cit.*, doc. 133, p.304.
 191. V. nota 42.

SUMMARY

This study deals with some less known aspects debated by the historiography of the problem. This historiography is actually reduced to only three quite old works written in Romanian. The authors used only a part of the sources, mainly insisting on the Christian ones. The methods of releasing from captivity are largely studied and one can note the interest of the Sultans in freeing as quickly as possible the Wallachians and Moldavians, since the greatest part of the food for the „well-guarded Constantinople“ came from these two Principalities.

Another conclusion that may be drawn from the study of the documents is that a prisoner who escaped to the north of the Danube was not pursued any longer by the Turkish agents, except for certain special cases, or when an imperial firman existed, by which he could become free. This fact shows the autonomy status of the Romanian states.

The last part of the study deals with the situation of those who returned from serfdom, as well as with the privileges of those who were exempted from any taxes, except for the imperial tribute, and with the serfs' attempts to get their liberation cards by simulating the escape across the Danube and by bringing forth witnesses that were bought with plenty of money.

S
 N
 rărilor
 speci
 de ist
 adevă
 planu
 socio
 poziti
 lungu
 valor

docum
 mersu
 care
 Discu
 struct

cupri
 poner
 nomi
 noscu
 suri,
 terita
 perab

despr
 rațiu
 cu ev
 obiec
 Halda
 cu su
 talită
 mai p

DISCURSUL ANTI-FANARIOT CA STRATEGIE A ALTERITĂȚII: STRUCTURAREA IDENTITĂȚII NAȚIONALE LA ROMÂNII MOLDO-VALAHI ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

Mihai Chioveanu

NE vom raporta în textul de față la fanarioți și epoca fanariotă exclusiv prin prisma realităților constituite socio-cultural, percepute mai curând prin convenții și stereotipii. Toposuri culturale prin excelență – inseparabile doar prin forța împrejurărilor în care au fost formulate drept antimodel de românită (o a doua natură umană, specifică, conform valorilor timpului), respectiv epocă ultimă a decăderii în sensul parcurs de istoria națională¹ –, cele două vor beneficia la nivelul culturii române de secol 19 de o adevărată carieră de triumf. Fapt sesizabil fie și numai prin numeroasele lor reveniri în prim planul dezbaterilor științifice și al disputelor polemice generate în momente de criză și stres socio-cultural, politic etc.² Menite a suplini lipsa unor criterii viabile, necesare autodefinirii pozitive și autentificării generatorilor de discurs, create și mai apoi întreținute artificial de-a lungul procesului de constituire a modernității la români, acestea vor deveni în timp praznuri valorice indispensabile.

Incipient și oarecum intuitiv – în condițiile în care întâmpină dificultăți de metodă și documentare deja semnalate ca fiind caracteristice unui spațiu dominat de oralitate³ – demersul nostru își propune reconstituirea genealogiei mitului fanariot și indicarea funcțiilor pe care noțiunea le comportă (încă) la nivelul gândirii și exprimării prin discurs și/sau text. Discurs/text pe care le vom prelua ca puncte de reper și referință ale studiului nostru, structurat într-o formulă asemănătoare celei sugerate de Hayden White, a arheologiei ideilor⁴.

Prin urmare, studiul de față va pleca de la analiza imaginilor arhetipale ce dau cuprindere subiectului nostru, pentru a urmări mai apoi varietatea de idei ce intră în componența acestuia. Scopul final nu constă doar în structurarea unei colecții de artefacte (economia lucrării nici nu ne permite de altfel prezentarea *pe larg* a acestora), majoritatea cunoscută cititorului. Vom încerca în primul rând jalonarea carierei literare a celor două toposuri, analizându-le ca ficțiuni cu utilitate euristică limitată în cadrul jocului identității cu alteritatea. O alteritate reală dar mai ales imaginară, neintegrabilă, neidentificabilă, irecuperabilă, ce impune celui alt mișcări de apărare, nealinie, închidere în sine, ofensivă⁵.

Tentativa noastră de a ieși din postura de supradestinatari istorici ai versiunii inițiale despre fanarioți, prin deconstruirea discursului și încercarea de a-l traduce în termenii unei rațiuni universale, a avut în vedere interesul actual pentru toposuri și construcții culturale cu evoluție în timp și spațiu, estomparea diferenței între marginal și central în privința obiectelor de studiu și nu în ultimul rând fundamentul teoretic oferit de paradigma lui *J.B. Haldane*⁶. Într-un studiu referitor la istoria românilor în veacul al XVIII-lea, Vlad Georgescu sugera limitarea analizei la aspecte singulare, uneori neglijate, de tipul ideologiei, mentalităților etc. Aspecte ce pot contribui la înțelegerea unor probleme majore mai mult sau mai puțin clarificate, în ciuda numeroaselor studii întreprinse⁷.

În mod curent și în conformitate cu concepțiile istoriografiei de secol 19, cea actuală folosește în continuare ficțiunea în explicarea și descrierea faptului istoric concret, fără a conștientiza și specifica acest lucru⁸. În cazul nostru de exemplu, discursul antifanariot continuă să fie tratat drept produs poligrafic și/sau istoriografic al elitelor pământene și împământenite de secol 18, chiar 17 atunci când se acceptă postulatul pefanariotismului. Deși inexistența *de facto* a fanarioților în acel moment, apariția problemei o dată cu noțiunea în sine și folosirea ei în mod curent abia la sfârșitul veacului fanariot, a fost deja indicată de specialiștii în domeniu⁹. Preluând discursul antifanariot ca specific secolului trecut, dezvoltat în paralel cu înlocuirea formulei anterioare antigrecești, ne vom raporta la scrierile cronicarilor moldoveni doar în măsura în care acestea oferă unele elemente necesare demersului nostru. Nu vom insista însă asupra rațiunilor, numeroase și deja cunoscute, ce au determinat reacțiile de împotrivire și apărare ale boierimii pământene în fața masivei infiltrări de elemente sud-dunărene, pe care „grecul“ le reprezintă în mod emblematic¹⁰. Analiza noastră va avea în vedere doar schema teoretică menită a-i distinge pe generatorii de discurs ca grup cu identitate culturală proprie. Elaborată spontan și pe noi criterii (simboluri, valori, tradiții, memorie etc. ca dimensiuni recurente ale comunității) în condițiile în care apelul la vechea solidaritate creștină devenise impropriu, aceasta trebuia să elimine estompările produse de factorul religios, singurul relevant din perspectivele Porții Otomane¹¹.

În spațiul cultural moldo-valah reacții antigrecești apar încă din secolul când, în Așezămintele din 1631 și 1668, grecii – epiroți, insulari, locuitori ai cartierului Pera din Constantinopol, dar nicidecum din Fanar¹² – sunt văzuți deja drept „*Causa Malorum*“, responsabilă pentru starea jalnică în care se găseau Principatele. Dar un canon relativ stabil și structurat al discursului antigrec-identificator ni-l oferă abia secolul următor.

Având în vedere distanța în timp față de primele elaborări, circulația masivă a operei în aproape toate mediile sociale, efectul generalizării imaginilor și influențarea psihologiei colective, credem că *Letopisțul* lui Ion Neculce se recomandă ca edificator și emblematic pentru discursul antigrec de secol 18¹³. O mapă cognitivă, trasată izolat, apelând la numeroase elemente simbolice și generalizări, caracterizată prin ambiguitatea unui mesaj elaborat, ca și celelalte de altfel, sub aspectul fricii și al deznădejdiei, cu grija de a nu lovi în puternicii zilei sau în cei apropiați¹⁴.

Folosind tehnica autodefinirii prin negație – uzitată în general în polemica dintre grupuri, alături de stipulările apriori, atunci când insatisfacțiile sunt mai ușor de formulat decât pretențiile de justificat¹⁵ – Neculce ne oferă, sub forma unui mănunchi de atribute și caractere, un prim portret robot al unei alterități rapace și vanitoase, grup de presiune exterior cu pretenții hegemonice, văzut ca pedeapsă apocaliptică și implacabilă calamitate. Elementele ce-i disting pe pământeni de ceilalți sunt: posesiunea asupra pământului ca mijloc de rezistență și solidarizare prin sentimentul stabilității (condiție necesară dar nu și suficientă în opinia autorului), lipsa tarelor de caracter specifice celui alt grup și mai ales cunoașterea limbii, singura distincție riguroasă și extrem de influentă în emiterea unor prime judecăți de valoare¹⁶. O ruptură provocată printr-o bruscă schimbare de regim politic la 1711 de către această alteritate – greacă nu atât etnic, cât lingvistic, etic, geografic și politic – nu este însă identificabilă la Neculce. Ea va fi operată mai târziu și în mod arbitrar, pentru a fi ulterior preluată de istoriografie împreună cu numeroase definiții persuasive¹⁷.

Chiar și după 1769, când „antifanariotismul“ devine centrul politicii partidei boierești „naționale“ ce trece de la reacție la meditație, discursul rămâne la fel de puțin logic și

conceptualizat, lipsit de reguli nominalizatoare și abstractizări, proprii ideologiei moderne. Cu mesaj structurat la nivelul sensibilității locale, acesta capătă doar un grad mai mare de generalitate și uneori valențe antiboieresti, moralizatoare. Ilustrativ în acest sens este textul *Cuvânt a unui țărăn cătră boiari din 1797*, remarcabil în primul rând pentru atitudinea antimodernă și anticospopolită a autorului său, aflat în continuă raportare la epoca de aur reprezentată acum de veacul al 17-lea¹⁸.

Expresie teoretică a mișcărilor boieresti din veacul al 18-lea românesc, toate aceste texte ce dau cuprindere discursului „antifanariot”, sub forma unor imagini maniheiste, își găsesc explicația nu doar în vexațiunile zilnice și în „traumatica experiență psihologică cu largi implicații...” pe care regimul fanariot ar fi impus-o locuitorilor din Principate, așa cum se acceptă prea adesea¹⁹. Daniel Barbu sugera de curând înțelegerea acestei stări de fapt la nivelul elitelor locale prin transferul crizei de conștiință spre o criză a timpului istoric, începând de la Dimitrie Cantemir și până la reprezentanții luminilor românești petiționare²⁰.

Un prim discurs antifanariot, ce dă cuprindere noțiunii ca atare, apare abia la sfârșitul secolului 18 și începutul secolului 19 la călătorii occidentali ajunși în Principate, „ochi exterior” dispus a observa și izola mai durabil și profund aspecte pe care „ochiul interior” le scapă sau ignoră la nivelul existenței cotidiene. Observatori partinici, aceștia vor stabili un canon propriu, din perspectiva orizontului lor de așteptare – bine delimitat și impermeabil la lărgire.

Șocați de discrepanța dintre imaginile autoconstruite acasă și realitatea nudă pe care o întâlnesc în teren, aceștia încearcă să-și explice și să motiveze starea jalnică a Principatelor și de caracter „național” a moldo-valahilor prin „...inumană artă de a guverna a grecilor fanarioți...”, „...rafinat excrement turcești...” ce preschimbă „...o țară destinată a fi rai... în infern”²¹. Românii le apar astfel în postura de victime ale unui neam de monștri neștiutori și fanatici. Pierderea identității lor naționale se datorează, în viziunea occidentalilor, sărăciei, înjosirilor, nesiguranței și confuziei create, prin intermediul fanarioților ca simple instrumente, de anacronica guvernare otomană²². Imagini contrastante și îngrozitoare, preluate și vehiculate ulterior sub forma unor clișee neverificate, prin intermediul foiletoanelor și gazetelor, la care românii nu vor rămâne insensibili. Ei vor prelua și folosi drept argument și model în construirea propriilor imagini discursive tablourile oferite de Langeron, Parrant, Raicevick, W. Eton Thorton, Wilkinson etc.²³ Nu vom insista asupra rațiunilor ce au dus la adoptarea unor astfel de atitudini. Important de menționat este faptul că de la Dinicu Golescu încoace astfel de imagini vor căpăta, datorită tocmai incorectitudinii lor, rolul de factor politic necesar manipulatorilor de conștiințe²⁴.

Un alt element intrat în componența modelului de discurs despre fanarioți, preluat de boierimea autohtonă și mai apoi de inteligența din secolul 19, va fi cel neogrec, aflat, ca și celălalt, în postura de încurajator al românilor și denigrator al celorlalți. Noi ne vom opri asupra eseului *Despre fanarioți* al proaspăt occidentalizatului Marc Zallony (1824), important nu doar pentru epitetele prin care sunt catalogați aceștia: specie de oameni, greci intriganți, castă etc., mai mult sau mai puțin sesizabile și în alte texte. Reinventatori ai aristocrației bizantine, slugi ale turcilor, fanarioții lui Zallony sunt periculoși în măsura în care se vor reprezentați ai națiunii, de interesele căreia se dezinteresează însă și pe care o reduc la propria lor persoană. Inamici aparent dispăruți în 1821, aceștia urmau în concepția autorului să revină la putere ca instrumente indispensabile Porții etc.²⁵

La români, discursul antifanariot se va structura și va lua amploare mai ales după 1821, când exprimările nu vor mai fi nici periculoase și nici inutile. Brusca schimbare de

regim va duce – datorită și gravei lipse de orientare – la preluarea și transformarea antifanariotismului în argument cu consistență și putere de convingere pentru toate mișcările ideologice din epocă.

Alteritate imaginară, responsabilă pentru toate insuccesele din secolul anterior, singura aflată la îndemână și convenabilă în condițiile în care vechea alteritate greacă devenise indistinctă, fanarioții vor juca la moldo-valahi rolul *șapului ispășitor*²⁶. Victimizăți ca diferiți și purtători de diferit, ei vor suporta viziunea sacrificatorului, menită a reconcilia poziția membrilor societății. Reacție postrevoluționară și postpolitică, structurată în urma preluării și reorientării mișcărilor dinspre social spre național, ofensiva antifanariotă va permite elitelor pământene autospălarea prin hulire și aderarea la noile standarde: român, patriot, european etc.

În ideologia națională de secol 19, matrice hegemonică a discursului public, mitul fanariot va intra și se va dezvolta în paralel cu mitul fondator al Revoluției de la 1821 și al conducătorului acesteia, din care se vor nutri toți făuritorii României moderne²⁷. Rolul fanarioților în cadrul acestui prim mit cu transmisie inversă, de la text la oralitate, constă în alimentarea și accentuarea calităților de Bun Român ale lui Tudor, respectiv a caracterului preponderent național al mișcării sale²⁸. Multifuncțional și deci susceptibil de a fi captat și adaptat la orice ideologie, mitul lui Vladimirescu va contribui indirect la perpetuarea discursului antifanariot²⁹.

În cadrul discursului istoric și al celui politic de secol 19, marcate de ideologia revoluționară și imagologia națională – înțeleasă ca set de practici și reguli acceptate tacit, de natură simbolică, rituală, cu rol în inculcarea prin repetare a unor valori și norme³⁰ –, într-o epocă dominată de trezirea conștiinței de sine și forjarea identității cu accent pus pe limbă și trecut, în condiții geopolitice nefavorabile ce permit studiul istoriei doar ca antichitate, antifanariotismul se va dovedi o tehnică complementară perfectă. Decantările ideologice, regruparea de forțe și strategii ale schimbării etc. se vor putea raporta în primul rând la această experiență istorică, cu înrăurire în conștiința colectivă³¹. La acest trecut imediat se vor raporta atât cronicarii conservatori precum A. Beldiman, N. Râmniceanu, Zilot Românul etc., cât și intelighenția occidentalizată ce își va face la 1848 debutul cultural-politic.

În jurul lui 1840 naționalismele sud-est europene erau încă un lux pe care și-l puteau permite doar câțiva tineri poeți, filologi, filosofi. La 1848 însă, fenomenul se va transforma din unul elitar în unul demotic, promovând iubirea de a trăi prin ura față de ceilalți³². Colectivitatea națională, devenită sacrosanctă, își va formula utopia maximă în emanciparea sa cât mai rapidă și radicală de sub acțiunile malefice ale străinilor³³.

Momentul se dovedea a fi prielnic și pentru ideologia națională a moldo-valahilor – structurată ca peste tot de altfel în baza ideii de regenerare, redeșteptare, purificare a istoriei naționale³⁴ – cu atât mai mult cu cât perioada anterioară, a declinului final datorat alterității, era perfect identificabilă.

În descoperirea noii identități naționale și impunerea imaginilor normative menite a-i consacra pe români ca nație europeană, fanarioții vor reprezenta pentru pașoptiștii moldo-valahi un ingredient necesar, alternativa la paradigma transilvăneană, antimaghiară. La Bălcescu, fanarioții și urmașii lor, ciocoi – ca nouă partidă fanariotă reîntemeiată la 1830 –, mai puțin nesuferiți și străini decât nobilimea maghiară, sunt cei de sub care românismul trebuia să se emancipeze pentru a da naștere unui stat românesc democratic³⁵.

Revoluția de la 1848, națională prin excelență pentru autor, îl scosese în arenă pe noul atlet, poporul, menit a duce la capăt misiunea providențială a creării nației. Rău covârșitor din care se trage totuși binele, fanarioții – rupți de nația elenă și urâți de aceasta³⁶ –, trebuiau

să rămână în memorie ca unul dintre „adevărurile ce dau pe față toate rănile unei nații, suvenire care trebuie neîncetat chemate, pentru a-i sluji drept termen de comparație”³⁷.

Structurat de naționalismul charismatic, afirmativ și risorgimental, în forma elementului istoric codificat ca expresie politică a grupului etnic, discursul antifanariot va fi preluat, sistematizat și difuzat pe cale educațională în cadrul procesului prin care achiziționarea culturii vernaculare și a etno-istoriei devinea obligație politică și test de loialitate pentru fiecare membru al colectivității. Manualele școlare, mai ales cele din secolul trecut, ce urmăreau prin studiul istoriei „să se deie țării bărbați morali, iubitori de dreptate și de adevăr, și mai presus de toate buni patrioți”, se vor dovedi a fi mijlocul cel mai eficient de fixare în mentalul colectiv a unei galerii de eroi naționali, set de valori (în cazul fanarioților, antivalori) necesar articulării identității naționale³⁸. „... Nenorocită e națiunea care așteaptă mântuirea de la străini”, cu atât mai mult cu cât aceștia, fanarioții, „geniul răului pentru români... cal troian al turcilor” nu par a avea alt țel în afara transformării țării în provincie turcească, guvernarea ei... „în folosul propriu al lor și alor săi, ... distrugerea unui întreg popor dezmoștenit și împilat, omorât sufletește și adus la ticăloșia cea mai din urmă”³⁹.

Pentru naționalismul politic, a cărui strategie politică diferă net de cea a naționalismului cultural – al cărui prim reprezentant la noi este N. Iorga, inițiatorul dosarului apărării fanarioților, ce caută esența națiunii în civilizația sa distinctă⁴⁰ – Fanariotul va rămâne leitmotiv principal în afirmarea naționalismului, patriotismului sau în negarea existenței acestuia la grupul opus celui generator de discurs. O lume de idei, scopuri și argumente, caracterizată în primul rând prin graba evaluării și deplinătatea mesajului, cu atât mai mult cu cât elementele de politică externă predomină în fața celor interne, subordonându-le cantitativ, valoric și aplicativ⁴¹. O situație nefirească, justificând însă mai ales acum poziția românilor între fanarioți ca răsturnare a ordinii naturale și Europa ca nou deziderat și țintă. O gândire politică și istorică fără liber-arbitru și gratuități, în care practica determină subiectul.

Alegând Europa – vizualizată ca pol spiritual și model cultural, ideal normativ, sistem ideologic și schemă teoretică⁴² –, românii înțeleg să se rupă de fanariotism și de balastul greu de înlăturat al ideilor sale. Nu înainte însă de a-l face responsabil pentru toate neîmplinirile lor, învinovățindu-l ca element extern, străin, aflat la îndemână. Așa se explică păstrarea și perpetuarea fanariotismului ca temă, efervescența intelectuală în jurul acesteia după 1821. Atmosfera creată în jurul redescoperirii Europei, mitologia și mesianismul create de noul complex spiritual implicând inferioritate și superioritate, iluzionare și luciditate, infatuare propagandistică, etc. pare menită a asigura cadrul necesar existenței tematicii. Idei-forță, curente de opinie publică sfârșind ca practică politică dependentă de fanariotism. O ideologie născută în înfruntarea teoriei cu factorii care împiedică progresul, formulată, ca majoritatea de altfel, în momentul decăderii, a stagnării. O păstrare și întreținere artificială a unei idei spre a asigura vigoarea și succesul celeilalte.

La Drăghicescu, în încercarea acestuia de a-l umaniza, europeniza și româniza prin intermediul unui proiect etno-pedagogic pe țărănul ignorant, stratul de izină lăsat de fanarioți reprezintă cauza majoră a neajunsurilor din secolul 19, pecetea de grotesc și ridicol pusă pe chipul românilor de acești „epigoni ai unui Bizanț corupt și degenerat...” (109). Identificarea și suprimarea radicală a cauzelor malefice reprezintă la Drăghicescu condiția primordială a reușitei⁴³.

În secolul 20, în ciuda efortului depus de istoriografie în demitificarea fanarioților, eliminarea prejudecăților, etc., discursul politic și vulgata etno-națională, ca formă de discurs profan, continuă să apeleze la antifanariotism ca temă cu valoare de arhetip, revenind prin condensare în termenii noii realități, oferind elemente necesare, mereu altele, ale unui compus cultural cu mult mai larg. Asistăm, prin urmare, la o remitificare și, în paralel,

fetișizare a temei în condițiile impuse de nevoia de simplificare, selecție, înglobare a necunoscutului în cunoscut, etc., ca mijloace de adaptare a mesajului la nevoile receptorului“.

În 1935 N. Davidescu îl numea pe Caragiale „ultimul ocupant fanariot“ al României, făcând aluzie la originea sa etnică și mai ales la lipsa de patriotism, identificabilă în spiritul critic al acestuia. În același an, M. Manoiilescu, pronunțându-se în favoarea eliberării statului și serviciilor acestuia de domnia experților străini, refuzând încătușarea intelectuală de Occident adusă de aceștia, îi numea „noii fanarioți ai României“⁴⁴. În 1995, cu ocazia mișcării simple a grâului, C. Coposu spunea: „Așa o corupție nu a existat în România nici pe vremea fanarioților“ (v. *Ziua*, 11 septembrie 1995, p. 2). Cu același prilej, V. Vosganiian (12 septembrie) și C.V. Tudor (13 septembrie) vorbeau despre: „politica guvernului... mai negativă decât cea fanariotă“, respectiv „...domnia fanariotă a lui Petre Roman“. Conexiunile sunt lesne de făcut. Ceea ce ne interesează pe noi este faptul că limbajul politic actual pare a avea un succes mult mai mare atunci când invocă astfel de simboluri tradiționale în mod persuasiv, decât în cazul în care încearcă a da coerență imaginilor prin folosirea argumentelor teoretice. O dată cu pierderea în timp a percepției vii și în urma tehnocratizării discursului, fanarioții au devenit unul din elementele de bază în morfologia națiunii. În legătură cu relațiile de putere și strategiile menite păstrării sau contestării, culpabilizării și mai apoi educării în stil pedagogic a adversarului – identificabil, recuperabil, integrabil –, Fanariotul, construcție culturală precisă, aparține la români aceluși sistem de credințe și practici ce stabilesc și consolidează identități colective și individuale, preluate ca evidente, naturale, normative.

„Vitalitatea unei culturi depinde de puterea de a convinge pe majoritatea devotaților săi că ea reprezintă singura cale în satisfacerea și realizarea aspirațiilor proprii. Puterea ei este cu atât mai mare cu cât reușește să convingă că ficțiunile sale sunt adevăruri.“⁴⁵ Paradigma mai sus enunțată își găsește în discursul despre fanarioți, caz particular al culturii române, un argument indubitabil.

NOTE

1. V. Georgescu, *Istoria ideilor politice românești*, Colecția Istorică, Jon Dumitriu Verlag, München 1987, pp.60-61.
2. *Ibidem*.
3. Șt. Lemny, *Sensibilitate și istorie în veacul al XVIII-lea românesc*, Ed. Meridiane, 1990, p.7.
4. H. White, *Tropics of Discourse*, John Hopkins University Press, 1992, pp.151-152.
5. L. Pițu, „Alteritate și strategie“, în *Cultură și Societate*, coord. Al. Zub, Ed. Științifică, București, 1991, p.461.
6. P. Burke, *New perspectives on historical writing*, Pennsylvania State University Press, 1993, pp. 3-4.
7. V. Georgescu „The Romanian Boyards in the 18th century: their political ideology“, p.31, *East European Quarterly*, Vol. VII, no. 1.
8. P. Burke, *History and social theory*, Cornell University Press, Ithaca, 1993, pp.126-127.
9. A. Pippidi, „Fanar, Fanarioți, Fanariotism“, în *Revista de studii sud-est europene*, nr. 2/1975, p.235.
10. B. Murgescu, „Fanarioți și pământeni. Religie și etnicitate în identități distincte“, în *Etnicitate și religie în Euro-*

11. *Idem*, pp.196-197.
12. A. Pippidi, *Op. cit.*, pp.236-237.
13. V. Georgescu, *Istoria ideilor politice românești*..., p.62.
14. Șt. Lemny, *Op. cit.*, p.14.
15. H. White, *Op. cit.*, p.153.
16. I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1995.
17. N. Djuvara, *Între Orient și Occident: Țările Române la începutul epocii moderne*, Ed. Humanitas, 1995, p.31.
18. *Sud-Estul european în perioada Revoluției Franceze*, coord. Al. Dușu, Ed. Academiei Române, 1994, pp.221-224.
19. V. Georgescu, *The Romanian Boyards*, p.32.
20. D. Barbu, *Scrisoare pe nisip*, Editura Antet, București, 1996.
21. K. Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, Editura Univers, 1995, pp.260-265.
22. N. Djuvara, *Op. cit.*, pp.87-88.
23. D.A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, Editura Sport-Turism, 1985, vol. 1-2.

24. K. Heilmann, *Op. cit.*, pp.8-9.
25. M. Zalkony, *Despre Fanarioți*, Editura Cartea Românească, 1892.
26. A. Pippidi, *Op. cit.*, pp. 236-237.
27. N. Djuvara, *Op. cit.*, p.300.
28. Mișuța Cîașu, „Tudor Vladimirescu, între mit și realitate”, în *Mituri istorice românești*, sub direcția lui Lucian Boia, Editura Universității București, 1995, pp.131-133.
29. *Idem*, p.139.
30. E. Hobsbawm, T. Rouger, *The invention of tradition*, Cambridge University Press, 1994, pp.1-3.
31. A. Zub, *La sfârșit de ciclu*, Editura Institutului European, Iași, 1994, pp.60-73.
32. P. Langworth, *The Making of Eastern Europe*, St. Martin's Press, 1994, pp.152-154.
33. *Ibidem*.
34. H. Harris, *Identity*, Clarendon Press Oxford, 1995.
35. A.D. Smith, *National Identity*, pp.140-142.
36. N. Bălcescu, *Opere*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1952, pp.7-10.
37. *Idem*, pp.323-325.
38. Mirela-Luminița Murgescu, „Galeria națională de personaje istorice în manualele de istorie din școala primară (1859-1900)”, în *Mituri istorice românești...*, pp.31-33.
39. Gr. G. Tocilescu, *Istoria Românilor*, Imprimeria Statului, București, 1888, pp.209-218.
40. J. Hutchinson, A. Smith, *Nationalism*, Oxford University Press, 1994, pp. 122-124.
41. D. Drăghicescu, *Din psihologia poporului român*, Editura Albatros, 1995.
42. P. Burke, *History and Social Theory*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1992, pp.99-101.
43. I.L. Caragiale, *Antologii*, Editura Humanitas, 1993, pp.5-8.
44. V. Georgescu, *Op. cit.*, pp.345-350.
45. A. Marino, *Pentru Europa*, Editura Polirom, Iași, 1995, pp.158-159.
46. H. White, *Op. cit.*, p.153.

SUMMARY

The most debated and paradigmatic *Phanariot Century* is one of the favourite subjects of the Romanian historiography. There were attempts to approach this period (which many historians claim to be the darkest age in Romania's history), even if the univocality of the topic led to a too strong focus on some aspects which were more or less illustrative.

The insights provided by the historians of modern Romania and the outstanding scholars of nationalism have offered the author the method used in this study. The emphasis is not on political and social themes, but rather on one close to cultural history: the question of the Phanariot task as an artefact in modern Romanian culture.

The author's attempt is to set those events which are important for the shaping of the Romanian theory of national identity in their appropriate context, in order to reconstruct the mechanism which lies behind them. The author also analyses the growth of the specific discourse on the Phanariots, concentrating on the uses of certain meanings of the concept by the Romanian intelligentsia in the 19th century.

UN NOU PAS SPRE EUROPA. ROMÂNII LA EXPOZIȚIA UNIVERSALĂ DIN ANUL 1889 DE LA PARIS

Alin Ciupală

PERIPLUL României prin Europa, în cadrul Expozițiilor Universale, a continuat și după anul 1873. Parisul și Franța au deținut preeminența în organizarea acestora, pe plan european, pentru o lungă perioadă de timp, singurul concurent rămânând Statele Unite Americane.

În 1878 Franța a dorit să dovedească lumii, prin Expoziția Universală pariziană, că a renăscut din propria-i cenușă, după evenimentele de la Sedan și ale Comunei. Deși invitată, România nu a participat, energiile sale fiind angrenate în războiul balcanic și în activitatea de recunoaștere a independenței pe plan extern¹.

La 1889 lucrurile se schimbaseră. Republica franceză, consacrată, dorea să sărbătorească centenarul nașterii sale. Expoziția Universală² a fost circumscrisă acestei aniversări, iar celebrarea cuceririlor revoluției franceze a constituit motivul organizării. O motivație care, de altfel, a determinat țările cu un regim monarhic de guvernare să nu dea curs oficial invitației, caracterul prezenței la Paris a acestora fiind particular.

România s-a încadrat și ea în linia de conduită arătată. Guvernul condus de Ion C. Brătianu a explicat refuzul prin slaba dezvoltare a industriei românești, iar Theodor Rosetti, prin ministrul său de externe Petre P. Carp, a pretextat încărcătura ideologică aniversării a expoziției³. De aceea, ca și în cazul altor țări⁴, participarea României a avut un caracter privat, cu toate că statul a acordat o subvenție de 200.000 lei noi⁵.

Considerentele „rațiunii de stat“ nu au putut, așadar, împiedica prezența românească la Expoziția Universală din 1889. Vedem cum, paradoxal, acum tocmai această „rațiune“ a răsturnat situația, dacă ne raportăm la 1867 și 1873. Atunci participarea era considerată o dovadă a existenței noastre politice, pe când la 1889 respectarea unei „etichete“ politico-diplomatice, în condițiile statului național suveran, impunea anumite rigori. Dacă la 1889 România nu ar fi fost un stat independent, ar mai fi refuzat participarea oficială la Expoziție? Având în vedere exemplele anterioare, credem că nu. Adaptarea societății românești la realitățile internaționale în condițiile unei noi etape în evoluția sa, aceea a suzeranității, a dus la soluția din 1889. Suntem convinși că nimeni nu s-a gândit să boicoteze total participarea noastră la Expoziție, poate cea mai bună dovadă în acest sens fiind subvenția acordată de Parlament din bugetul de stat. Importantă era participarea României la Paris în 1889, și mai puțin forma în care se realiza. Vom vedea, însă, că această formă a ridicat unele probleme.

Chiar dacă participarea României a avut un caracter neoficial, în prim plan s-a aflat și la 1889 „chestiunea națională“, asupra căreia I. Lahovary declara în Cameră că „avem fericirea de a fi cu toții uniți“⁶. Interesul nației a subsumat toate celelalte motivații, din care unele au fost exprimate și în 1867 sau la Viena, iar altele erau gândite la 1889.

Atragerea capitalului străin rămâne în continuare o prioritate. Interesul economic al țării impunea ca „produsele sale să figureze într-o asemenea expoziție, să fie văzute, pipăite, apreciate de milioane de oameni care vor trece pe lângă ele”⁷, și ca urmare aceștia să vină în România, „spre a întemeia industriei sau a forma societăți”. Se vorbea tot mai insistent la 1889 de industriași, „mari sau mici”, care, alături de cultivatori, erau direct interesați ca produsele lor să figureze la Expoziție⁸. Relația producători (în cadrul căreia industriașii ocupau un loc distinct) – marfă-capital (ce urma să fie investit în România), determină sfera interesului economic față de participarea noastră la Expoziția Universală din 1889.

În 1867 și 1873 Expozițiile Universale au oferit românilor prilejul unor momente importante în strategia obținerii unui statut politic de sine stătător. După obținerea independenței de stat și proclamarea regatului lucrurile se schimbă. Din figuranți români deveneau actori cu un cuvânt de spus, bazat pe propria politică externă, în cadrul relațiilor internaționale. Libertatea de opțiune era condiționată nu numai de interesele externe ale celorlalte state, de echilibrul european, ci și de măsura în care românii dovedeau sau nu că pot reprezenta un centru de interes pentru Europa. De aceea, la 1889 motivația politică a prezenței României la Expoziția Universală nu se mai axează cu prioritate pe principiul drepturilor politice, ci pe acela al necesității unei cât mai bune „publicități”. Pentru a fi cât mai bine cunoscuți trebuia „ca noi înșine să ne prezentăm” lumii⁹, și ocazia era favorabilă. Contactul nemijlocit cu Occidentul realizat se impunea menținut, cu atât mai mult cu cât organizatorii considerau că de la 1867 România progresase și că „are astăzi ce să arate lumii”¹⁰. Se dovedea cel puțin tot la fel de greu de păstrat decât fusese de obținut locul României în contextul european.

Față de momentele similare, în 1889 s-a pus cu acuitate problema sprijinului moral pe care România era dator să-l acorde Franței. În conjunctura creată de refuzul oficial al majorității monarhiilor europene de a participa la Expoziție, prezența românească la Paris era motivată și prin recunoștința față de prietenia istorică a Franței, „ca o manifestare de simpatie a poporului român către marea și generoasa națiune franceză”¹¹. În condițiile în care guvernul nu s-a implicat, să nu uităm însă, subvenția acordată, organizatorii făceau apel „la toți aceia care păstrează încă, Franței, iubirea pe care o merită și care-și iubesc în același timp îndestul țara lor, pentru ca să nu lase să treacă o asemenea ocazie fără a-și face datoria de români”¹².

Organizarea participării noastre la expoziția Universală pariziană din 1889 a întâmpinat dificultăți tocmai datorită lipsei unui cadru formal, la care s-au adăugat orgoliile personajelor principale. Dintre acestea, trei personalități se detașează net prin importanța rolului pe care l-au avut: Alexandru Ciurcu¹³, prințul George Bibescu¹⁴ și Dimitrie C. Butculescu¹⁵.

Nodul gordian l-a constituit comitetul ce urma să organizeze pavilionul românesc în condițiile în care guvernul hotărâse neimplicarea sa. Paternitatea asupra acestuia, legitimitatea sa, în condițiile în care preopinienții organizaseră două asemenea comitete ce se contestau reciproc, disputa ce amenința să devină publică, au marcat întreaga vară a anului 1888, într-o atmosferă de ușurare, provocată de căderea guvernului Brătianu, dar și de tensiuni în așteptarea alegerilor.

Aflat în exil la Paris, Alexandru Ciurcu credem că a fost cel care a avut inițiativa în ceea ce privește concretizarea prezenței românești la Expoziție, cu toate că D.C. Butculescu, oponentul său, i-a refuzat preeminența. Acțiunea lui Al. Ciurcu s-a desfășurat pe mai multe coordonate. În primul rând, la sfârșitul lunii mai și începutul lunii iunie, se adresa Direcției Generale a Expoziției pentru a obține un loc pentru România¹⁶. Apoi, aproape concomitent, îi scria prințului George Bibescu, aflat la București, propunându-i să

formeze un comitet național pentru că „nimeni nu a luat până astăzi inițiativa de a constitui un comitet național”¹⁷, și trimitea ziarelor din țară un „Apel către Români”¹⁸, în care socotea Expoziția drept un examen la care românii trebuie să dovedească că sunt „o națiune plină de viață și de viitor”. În al treilea rând, redacta un memoriu către președintele Consiliului de Miniștri, Theodor Rosetti¹⁹, argumentând amplu necesitatea susținerii inițiativei sale de către guvern, printr-o subvenție și înlesniri de transport²⁰.

Nu știm cu precizie când au avut loc primele contacte între Ciurcu și Butculescu, cu siguranță acestea au fost puține, ținând cont de documente și de natura relației dintre cei doi. În arhiva Butculescu se găsește o scrisoare, mai degrabă o ciornă, datată 20 iunie, prin care deputatul îl roagă pe Ciurcu să-i trimită o serie de informații tehnice „trebuincioase pentru expozițiunea din Paris”²¹. Nu credem că această scrisoare a fost expediată, atât datorită formei, cât și faptului că, din Paris, la 10 iulie 1888, Ciurcu expedia o epistolă din care reiese că atunci s-a pus pentru prima dată problema participării României la Expoziție, cu George Bibescu comisar general și cu „concursul atât de prețios” al lui Butculescu²². Important este faptul că Butculescu se adresa, la Paris, lui Ciurcu pentru informații și nu, de exemplu, agentului român din capitala Franței. Preocupările și adresa românului exilat îi erau cunoscute, credem, atât din memoriul către Theodor Rosetti²³, cât și din ziare²⁴. Chiar dacă îi va contesta preeminența inițiativei adversarului său, vedem că până la 20 iunie Butculescu nu făcuse nimic pentru a asigura prezența României la Paris, chiar dacă, într-o altă scrisoare, pretinsese că încă din 1887 avea în vedere Expoziția Universală²⁵. Al. Ciurcu a sesizat importanța, în primul rând, a obținerii din partea comisiei Expoziției a unui pavilion pentru români. După ce primise la 29 iunie acceptul lui Bibescu de a conduce comitetul național român²⁶, la 8 iulie Ciurcu anunța că a definitivat problema locului României la Expoziție²⁷.

Apărea, însă, o situație neobișnuită, deoarece un al doilea comitet național român, organizat la sfârșitul lunii iunie de D.C. Butculescu cu sprijinul membrilor Societății Cooperative²⁸, revendica pavilionul oferit de francezi României. Dacă Al. Ciurcu și „comitetul de la Paris” aveau avantajul de a fi recunoscuți ca reprezentanți ai românilor de către oficialitățile franceze, ceea ce va avea un rol hotărâtor, după cum vom vedea, Butculescu avea o bază solidă de acțiune în țară. Fiind, practic, liderul „industriașilor cooperatori”, cunoscut și respectat de aceștia, având legături în întreaga țară, deputatul se bucura și de încrederea ministrului Franței la București, Georges de Coutouly²⁹, care-i acordase prietenia sa. În plus, Butculescu era un adevărat profesionist cu calități și experiență de organizator³⁰, ceea ce, credem, l-a adus în atenția celor de la Paris. Pe de altă parte, documentele studiate relevă un caracter marcat de vanitate, care l-a împiedicat să adopte o atitudine mai conciliantă. În plus, Butculescu se baza pe faptul că Ciurcu și Bibescu, nefiind acreditați de guvern și de rege, nu vor putea obține câștig de cauză³¹, pierzând din vedere că participarea României avea un caracter particular, iar o eventuală dezavuare din partea suveranului, care de altfel nu s-a produs, nu putea constitui un obstacol juridic.

Georges de Coutouly era solicitat de Butculescu să intervină pe lângă comisarul general al Expoziției, Berger, pentru a obține pentru comitetul român pe care îl reprezenta locul de la Paris³². La rândul său, Al. Ciurcu îl ruga pe ministrul francez să sprijine în fața regelui candidatura lui Bibescu la președinția comitetului național român³³, ceea ce Coutouly refuză să facă datorită sentimentelor antidinastice al lui Bibescu³⁴ și sprijinului deschis pe care îl acordă comitetului prietenului său³⁵. O încălcare, am putea spune, a neutralității unui diplomat aflat în misiune oficială. Fapt perceput de însuși Coutouly, care și-a moderat atitudinea atrăgându-i atenția lui Butculescu că „ceea ce domnul Ciurcu deja a făcut cu multă trudă joacă un rol în serviciul comitetului național”³⁶, iar prințul Bibescu, „prin activitatea sa,

prin relațiile și prin farmecul personal are tot atâtea elemente de succes, de care viitorul comitet va avea nevoie³⁷.

Diplomatul a învins în cele din urmă prietenul, deși se pare că instrucțiuni primite de la Paris l-au făcut să se hotărască³⁸. Oricum, Butculescu nu a sesizat încurcătura ministrului francez și nici atitudinea sa diplomatică, reproșându-i preferința acordată „celuilalt”³⁹.

La jumătatea lunii iulie, Al. Ciurcu și G. Bibescu au sosit la București pentru a realiza, pe de o parte, o înțelegere cu Butculescu⁴⁰, iar pe de alta, pentru a coopta în comitet alte personalități⁴¹. Deputatul nu a dat curs invitației, pretextând o afecțiune oftalmologică⁴², ceea ce nu l-a împiedicat să continue propaganda prin țară⁴³. Mai mult decât atât, s-a deplasat la Kronstadt pentru a se interesa în ce măsură dorința sa de a organiza un stand cu obiecte și produse ale românilor din Imperiul austro-ungar ar primi acordul autorităților imperiale. Într-o scrisoare către Coutouly⁴⁴ se plânge că la întoarcerea în țară a fost urmărit de poliția secretă austriacă datorită proiectului său⁴⁵. Un demers asemănător⁴⁶ întreprinsese și Al. Ciurcu pe lângă Corneliu Diaconovich⁴⁷ pentru a-i încuraja pe românii din Banat să participe la Expoziție. Ambele încercări nu s-au soldat, însă, cu un rezultat pozitiv.

Trebuie să spunem că în țară D.C. Butculescu obținuse o susținere mai fermă din partea producătorilor⁴⁸, decât comitetul coordonat de Ciurcu și Bibescu, care se putea baza mai mult pe o serie de personalități din capitală. Era firesc să fie așa, mai cu seamă că neobositul Butculescu își pleda nu numai cauza, dar făcea și o întreagă propagandă anti-Bibescu⁴⁹.

O ultimă încercare de rezolvare pe cale amiabilă a diferendului, inițiată de Al. Ciurcu, ce îl roagă pe Butculescu să se pună de acord, „ca să știm fiecare ce facem, ca să mergem și unii și alții în una și aceeași direcție, iar nu să ne încurcăm reciproc”⁵⁰, nu are efectul scontat. Dimpotrivă, deputatul publică punctul său de vedere⁵¹, încheind mai puțin demn: „Atunci meargă domnul Ciurcu cu jidani și aliații lor la Paris ca să reprezinte țara românească, iar noi o vom reprezenta în căminul nostru”⁵². Credem că accentele xenofobe nu proveneau dintr-o convingere naționalistă, obiectivă sau nu, ci erau mai degrabă consecințele unei frustrări de ordin personal, care s-a manifestat pe față în cele din urmă.

La începuturile lunii august problema se afla oarecum în echilibru. Pe de o parte, „comitetul de la Paris”, peiorativ numit așa de „naționaliști”, ce obținuse recunoașterea oficială a autorităților franceze și care erau singurele îndrituite, din acest punct de vedere, să reprezinte România, iar pe de altă parte, comitetul condus de Dimitrie C. Butculescu, ce se bucura de sprijinul producătorilor. Suntem convinși că în această situație, care risca să compromită orice efort de organizare ținând cont de timpul scurt rămas până la inaugurarea Expoziției, ambele facțiuni au ajuns la concluzia necesității celeilalte. Însă, dacă primii erau înclinați, mai mult sau mai puțin, spre o înțelegere, Butculescu rămânea ferm în atitudinea sa.

Rezolvarea au oferit-o comisarii francezi ai Expoziției, chiar dacă în mod indirect, iar catalizatorul evenimentelor a fost ministrul Franței la București, Georges de Coutouly. După ce pledase atât pe lângă Butculescu⁵³, cât și pe lângă Al. Ciurcu⁵⁴, pentru o rezolvare în spiritul intereselor naționale, la 8 august îl înștiințează pe Butculescu că, fără nici un echivoc, comitetul prezidat de prințul Bibescu era singurul admis să reprezinte România la Paris⁵⁵. Mai mult decât atât, declarația ministrului de externe român, Petre P. Carp, potrivit căreia inițiativa prințului George Bibescu nu a ultragiât cu nimic guvernul regelui⁵⁶, l-a determinat pe Coutouly să insiste pentru fuziune.

La 3 septembrie delegații comitetului național al industriilor, D. Brătianu, M. Kogălniceanu și G. Gr. Cantacuzino, hotărâu la Florești fuziunea⁵⁷. Liderii celuiilalt grup o

acceptau” în formula: cei trei amintiți, președinți de onoare, prințul George Bibescu comisar general la Paris, deputatul D. C. Butculescu, comisar general în țară.

Comitetul Național Român era compus din 165 de membri, fiind împărțit pe secțiuni în funcție de compartimentele tematice ale Expoziției⁵⁹. În țară comitetul era reprezentat de 7 departamente sau subcomitete regionale (la Iași, Vaslui, Bârlad, Câmpulung, Craiova, Caracal, Turnu Măgurele), ce aveau misiunea de a coordona strângerea de produse din zonele respective și de a le trimite la București. Și în 1889 s-a optat pentru o structură descentralizată, ca și în 1873, numai că acum nu s-a folosit în mod oficial aparatul administrației locale, ci bunăvoința, patriotismul și interesul economic al producătorilor locali, care au format aceste comitete. Sistemul prezenta avantaje și dezavantaje. Unul dintre cele mai importante avantaje era acela că se înlătura birocrăția, ce pusese în trecut multe obstacole, așa cum am văzut, care însoțea orice demers al statului în acest sens. Mobilitatea oamenilor și a circulației obiectelor, vitală în condițiile crizei de timp, trebuia să țină seama de un alt aspect la fel de important: resursele financiare.

Problema fondurilor, ca și în cazurile precedente, s-a pus de la început cu acuitate. Intervențiile Comitetului Național pe lângă autorități au avut ca rezultat acordarea unui credit de 200.000 lei, insuficient, însă, pentru o prezentare decentă. Veniturile⁶⁰ au fost completate, în special, prin subvenții particulare⁶¹ și prin loteria națională organizată cu aprobarea guvernului. Au mai existat și alte mijloace, precum baluri⁶² sau serbările de la Cișmigiu⁶³, banii obținuți fiind trecuți în contul Comitetului. Veniturile nu au fost depășite de cheltuieli⁶⁴, ceea ce ne permite să vorbim de un bilanț pozitiv, spre deosebire de 1867, când deficitul rezultat după închiderea Expoziției a declanșat intense discuții.

De asemenea, obiectele și produsele ce urmau să fie expuse au fost strânse prin eforturile Comitetului Național și ale rețelei de colectori și de propagandă, fără sprijinul logistic al structurilor statului. Organizatorii au reușit să acopere întregul sistem de clasificare al Expoziției Universale. Și în 1889 predominau materiile prime; în special cerealele și derivatele lor au obținut o recunoaștere unanimă. Unul din cele două mari premii⁶⁵ acordate României de juriul internațional a fost primit „pentru produsele agricole în total”⁶⁶, iar congresul grânelor adopta o rezoluție care recunoștea calitatea cerealelor și făinelor românești⁶⁷. O medalie de aur revenea și Administrației Salinelor⁶⁸, ce trimisese la Paris un obelisc din sare înalt de cinci metri, format din blocuri masive. Băuturile românești (vinuri, rachiiuri, lichioruri) au obținut nu mai puțin de 43 de distincții, dintr-un total de 237 (iar cerealele, în afară de marele premiu, primiseră alte 23 de medalii). Recompense au mai primit și stofele, operele de artă, „Revista Nouă” a lui Hasdeu, costumele naționale. Un loc distinct l-au ocupat produsele industriale: șine de cale ferată, unelte diferite (printre care un strung), cele rezultate prin rafinarea petrolului (petrol rafinat, benzină, parafină, ulciuri), produse chimice. Astfel, la 1889, modernizarea societății românești se reflecta nemijlocit în exponatele prezente la Expoziția Universală, care nu numai că se diversifică, dar cuprind într-o proporție semnificativă pentru a justifica progresul României, produsele industriale. Bineînțeles, mai erau multe de făcut, dar participarea la aceste „întreceri ale păcii” demonstau că modernizarea, ca proces, era ireversibilă, iar ca întindere cuprindea toate sectoarele societății. Prin modernizare România „întra” în Europa și obținea, într-o măsură tot mai mare, recunoașterea sa.

În 1889 pentru prima dată participarea României la o asemenea expoziție a avut și o dimensiune educațională. Prințul G. Bibescu, comisarul general al României, a organizat în țară grupuri de elevi din diferite școli care, însoțiți de profesori⁶⁹, au fost aduși pentru a vizita Expoziția și împrejurimile Parisului pe cheltuiala Comitetului Național⁷⁰. Mulți

români călătoreau în epocă la Paris. Cel puțin jumătate din elita românească își desăvârșise studiile în Franța, cealaltă în universitățile germane și italiene. O călătorie în străinătate făcea parte din normalitate. Meritul lui Bibescu și al comitetului a fost acela că s-au orientat spre tână generație, selectând elevii în funcție de merite și nu de originea socială. Expoziția Universală a adus, fără îndoială, „o folosință obștească“, cum spunea Bibescu, nu numai din punct de vedere material, ci și spiritual prin impactul imaginilor Parisului și ale Expoziției asupra adolescenților români.

Pe lângă pavilionul ce cuprindea exponatele românești se mai aflau alte două construcții, un restaurant românesc (sau cabaret, cum îl numeau francezii) și un pavilion al vinului, aflate pe una din arterele-simbol ale Expoziției, Rue du Caire. Restaurantul s-a impus de la început în atenția publicului datorită dăruirii oferite de prințul Bibescu⁷¹, la care au participat numeroase personalități franceze. Ce era de fapt restaurantul? „... o casă de țaran român, un fel de conac cu acoperișul înclinat și proeminent care acoperă o galerie ce ocupă o mare parte din fațadă. Aici a dispărut peretele, precum și cel din partea de nord, astfel încât cabaretul este în aer liber, și acoperit în același timp. Vitralii ocupă latura de est și, în spate, câteva căi de acces conduc la o platformă interioară unde sunt mese rezervate de obicei clienților mai importanți. Opusă acestei platforme, într-un colț, se află un fel de casă interioară, unde sunt bucătăriile. La drept vorbind, nu este nici un conac, nici o izbă, ci o construcție rustică, dar elegantă, unde lemnul ocupă cel mai mult loc“⁷². Tabloul era completat de fete și băieți îmbrăcați în costume naționale, atenți să îndeplinească dorințele clienților și de celebrii lăutari, care vor primi două medalii de argint. Mesajul s-a axat pe captarea atenției publicului prin bună-dispoziție și relaxare⁷³, ceea ce a avut mai bune rezultate, credem, decât o simbolică încărcată. Iată ce scria ziaristul Emile Goudeau în „Revue Illustrée“: „În drumul meu, Cabaretul Român de unde izbucnesc cântecele exasperante de nai, într-un acompaniament de liră și vioară. S-a terminat! mă opresc aici, devorat de apetitul pentru muzică... Cu urechile pline, este cazul să iau cina. Aici am de ales, ca vinuri, între Drăgășani, Tămăioasă sau Cotnar Râznovanu, care sunt albe, mai puțin cel de Siracuză (sic!), care este roșu. Am mâncat tocană de vită, stufat de miel, șnițel cu mazăre și iarăși frigărui sau fleică. Muzica acompaniază în continuare reveria mea moale și dulce. Tuica, șlibovița, mastică întregesc iluzia unui vis, în care se pierde feroceea voință a sălbaticului occidental. Încă un pahar de fin lichior românesc“⁷⁴.

A doua construcție, o casă țărănească din lemn, unde se puteau servi băuturi, era în apropierea primeia, între cele două organizații aranjând mese pentru cei ce doreau să stea în aer liber. Trebuie să amintim și intrarea monumentală a secțiunii expoziționale românești, ce îmbina elemente arhitectonice bizantine întâlnite la bisericile din țară cu, am putea spune, anumite elemente folosite la ridicarea unui arc de triumf.

Dacă elementele constructive rămân, în general, constante, cele arhitectonico-religioase de tip bizantin și cele de tip rural, intenția care le folosește ca suport se modifică. Acestea nu mai reprezintă un scop în sine, simbolist, cum se întâmplase mai ales în 1867, ci devin doar cadrul în care se manifestă momente de viață, cu rezultate imediate. Zgomotul, în sensul bun al cuvântului, acțiunea, înlocuiau erudiția.

Ce s-a spus despre România în urma participării la Expoziția Universală din 1889?

În primul rând, Franța prin oamenii săi de condei, recunoștea sprijinul pe care românii i-l acordă în momentele de cumpănă, și Expoziția fusese, într-o oarecare măsură, unul din acestea. „Ea (România, *n.n.*) există de mult și nu a neglijat nici o ocazie să-și afirme cu energie simpatiile pentru țara noastră, de care se simte atașată prin originile latine

și prin atâtea puncte comune pe care cele două popoare le au în caracter și aspirații. Între alte mărturii de simpatie românească nu vom uita niciodată pe cel pe care ni l-a dat când eram înfrânți". Putem spune că, pe aceste coordonate, una din motivațiile care determinaseră efortul României la 1889 a coincis cu reacția receptorului francez. Simpatia românilor pentru francezi își găsisese în conștiința acestora din urmă corolarul. Interesant de observat este faptul că o astfel de reacție din partea elitei franceze venea într-un moment de criză pentru Franța⁷⁶. Chiar dacă și în trecut avuseseră loc, mai mult sau mai puțin, asemenea atitudini, în 1889 recunoștința franceză a fost promptă și susținută.

În al doilea rând, prin analiza făcută situației României, așa cum reieșea din prezența la Expoziție, francezii decelau, pe de o parte, progresele realizate de societatea românească, dar, pe de alta, nu se sfiu să sublinieze părțile mai puțin pozitive, în special tendința spre o accentuată copiere a Occidentului, mai ales în artă și vestimentație⁷⁷.

Concluzia o trăgeau tot francezii: „România este interesantă pentru noi din toate motivele; este un frate mai tânăr pe care îl vedem crescând și fortificându-se, dezvoltându-și mușchii și inteligența, muncitor onest și harnic, soldat curajos, pasionat de independență și îndrăgostit de glorie⁷⁸”.

Concluzia noastră trebuie să aibă în vedere în primul rând recunoașterea efortului României de a continua să impună prezența sa, prin Expozițiile Universale, Europei. Fără ca aceasta să devină un scop în sine, fiind motivată de obiective politico-economice și culturale, participarea României la Expoziția pariziană din 1889 a consacrat o strategie de acțiune ce se dovedea, într-o măsură tot mai mare, pragmatică. Poate cel mai bun argument în acest sens este faptul că s-a depășit momentul dificil creat de conjunctura particulară (aniversarea Revoluției Franceze) ce a prilejuit organizarea Expoziției.

Apoi, se cuvine luat în considerare conținutul concret al prezenței românești la Paris. Diversificarea acestuia, apariția produselor industriale, chiar dacă într-o măsură relativ mică, a celor petroliere, ce vor cunoaște un succes răsunător la viitoarea Expoziție din 1900, anunțau transformările în societatea românească. Totodată, confruntarea cu celelalte state participante oferă României, prin comparație, o perspectivă clară a poziției sale și mai ales arată drumul pe care aceasta îl mai are de parcurs pe calea modernizării. Din acest punct de vedere vedem că Expozițiile Universale, și cea din 1889 nu face excepție, au fost momente de stimulare a energiilor naționale. Studiul comparat al participării românești relevă gradul în care elita românească a dat o formă practică acestor impulsuri.

NOTE

1 Ar. St. B., fond REAZ, ds. 643/1878. Cu toate acestea, regina Elisabeta a trimis un colier format din 32 de piese, care a figurat în cadrul Expoziției, *apud* Emanoil Hagi Mosco, *București. Amintirile unui oraș*, București, Fundația Culturală Română, 1995, p.125.

2 Anne Rasmussen, Brigitte Schroeder – Gudehus, *op. cit.*, pp.112-118: Titlu oficial: *Expoziția Universală din 1889. Paris*; Temă: Comemorarea centenarului revoluției franceze; Simboluri: Turnul Eiffel, Palatul mașinilor, Rue du Caire; Amplasament: Câmpul lui Marte, esplanada Invalizilor, colinele de la Chaillot, malul drept și stâng al Senei; Dată: 5 mai – 31 octombrie 1889, inaugurată oficial de președintele Sadi Carnot; Suprafața: 96 ha; Ex-

pozanți: 61.722, din care 33.937 francezi (55%); Vizitatori: 32.250.297; preț de intrare 1 și 2 fr.; Costuri: cheltuieli – 41.500.000 fr., încasări – 49.500.000 fr., profit: 8.000.000 fr.; Comisar general – Berger; Congrese: 69; Participare străină: toate continentele (din Europa numai 7 țări participă oficial); Juriu: 1.075 membri, din care 603 francezi (65%); Recompense: 33.889.

3 G. Bibesco, *1889. Exposition universelle. La Roumanie. Avant. Pendant. Après*, Paris, J. Kugelman, 1990, p.10.

4 Marea Britanie, Belgia, Olanda, Austro-Ungaria, Rusia, Italia, Spania și altele.

5 Dezbaterile Adunării Deputaților, ședința din 18 decembrie 1888, p.364.

6 *Ibid.*
7 Ar. S.
II, ds. 1
8 *Ibid.*
9 *Ibid.*
10 *Ibid.*
11 D.A.
12 Ar.
13 Ale
lângă F
revoluț
cele se
pentru
în 1876
„L'Ind
virulen
1885 e
un cet
invent
1889.
primeș
grafice
ziarist
14 Prin
torului
iar ca
Algeria
Univers
trat ins
flict cu
militar
15 D.C
studiile
mice. I
Expoz
crează
perativ
țară, c
ranilor
16 Ar.
chel C
17 I.M
18 Ar.
1-2.
19 *Ibid.*
20 Est
Ciurcu
strează
ganiza
așa ac
pe lân
21 Ar.
22 *Ibid.*
23 Ve
24 Pri
nul de
ganiza
25 Ar.

- 6 *Ibidem*.
- 7 Ar. St. B., fond Butculescu (în continuare B), pachet II, ds. 197/1888, fila 4.
- 8 *Ibidem*, II/199 bis/1888, fila 1.
- 9 *Ibidem*, II/197/1888, fila 2.
- 10 *Ibidem*, II/199 bis/1888, fila 1.
- 11 D.A.D., p.421.
- 12 Ar. St. B., fond B, pachet II, ds. 199 bis, fila 1.
- 13 Alexandru Ciurcu (1854-1992). S-a născut la Șercaia, lângă Făgăraș. Tatăl, Nicolae, exilat datorită participării la revoluția de la 1848. Cursurile primare le face la București, cele secundare la Brașov. În 1873 este trimis la Viena pentru a studia dreptul, unde se înscrie în „România Jună”. În 1876 se întoarce în țară și intră în publicistică. Fondează „L'Indépendance Roumaine” în paginile căruia publică virulente articole împotriva liberalilor. La 2 septembrie 1885 este expulzat din țară pretextându-se faptul că nu era un cetățean român. La Paris, împreună cu Just Buisson, inventează un propulsor reactiv pentru ambarcațiuni. În 1889, după Expoziția Universală, se întoarce în țară și primește cetățeria. Pentru mai multe amănunte bibliografice vezi I. M. Ștefan, *Alexandru Ciurcu. Inventatorul, ziaristul, omul*. Cluj-Napoca, Dacia, 1989, 170 p.
- 14 Prințul George Bibescu (1834-1900), a fost fiul domnitorului Gheorghe Bibescu. A făcut școala militară la Paris, iar ca ofițer a participat la războaiele din Mexic (1862), Algeria (1867) și cu Germania (1870). După Expoziția Universală s-a întors în România, iar din 1890 a administrat institutele filantropice Brâncovenesti, intrând în conflict cu mitropolitul Ghenadie. A scris mai multe studii militare și istorice, membru al Academiei Franceze.
- 15 D.C. Butculescu, născut la 1845 în București, a făcut studiile la Paris și s-a ocupat în special de chestiuni economice. La 1878 începe o vie propagandă pentru întocmirea Expoziției industriale a Societății Concordia; la 1880 lucrează din toate puterile pentru înființarea Societății Cooperative în scopul de a încuraja meseriile și industria din țară, opera Dimitrie R. Rosetti, *Dicționarul Contemporanilor*. București, Editura Populară, 1897, p.39.
- 16 Ar. St. B., fond Achiziții Noi (în continuare A.N.), pachet CCLXXXIV, ds. 22, fila 1.
- 17 I.M. Ștefan, *op. cit.*, p. 127.
- 18 Ar. St. B., fond B., pachet II, ds. 199 bis/1888, filele 1-2.
- 19 *Ibidem*, II/197/1888, filele 3-6.
- 20 Este interesant de observat că memoriul redactat de Ciurcu se găsește în arhiva Butculescu, ceea ce demonstrează că Th. Rosetti, cunoscând preocupările pentru organizarea de expoziții ale lui Butculescu, i l-a trimis, și așa acesta a putut lua cunoștință de inițiativa lui Ciurcu, pe lângă apelul din ziare.
- 21 Ar. St. B., fond B., II/196/1888, fila 1.
- 22 *Ibidem*, II/205/1888, fila 1.
- 23 Vezi nota 192.
- 24 Printre acestea se afla și „Cooperatorul Român”, organul de presă al „Societății Cooperatorilor Români”, organizată de D.C. Butculescu.
- 25 Ar. St. B., fond A.N., CCLXXXIV/22, fila 1.
- 26 *Ibidem*. În acest sens vezi și I.M. Ștefan, *op. cit.*, p.128.
- 27 Ar. St. B. fond B, II/203/1888, fila 1.
- 28 *Ibidem*, II/198/1888, fila 1.
- 29 Georges de Coutouly, născut în 1838, a făcut parte din misiunea înființată cu organizarea Romeliei orientale în 1878: ministru plenipotențiar în Mexic și la București, *apud La Grande Encyclopédie française*, vol. 13, p.211.
- 30 Organizase numeroase expoziții în țară ale agricultorilor și industriașilor români și se va remarca și în 1906 cu prilejul expoziției jubiliare.
- 31 Ar. St. B., fond B. II/209/1888, fila 1.
- 32 *Ibidem*, II/ 208/ 1888, filele 1-4 și II/ 206/ 1888, filele 1-2.
- 33 *Ibidem*, II/ 208/ 1888, fila 1.
- 34 *Ibidem*, fila 2.
- 35 *Ibidem*, II/ 225/ 1888, fila 1.
- 36 *Ibidem*, II/ 208/ 1888, fila 2.
- 37 *Ibidem*.
- 38 *Ibidem*, II/ 216/ 1888, fila 1.
- 39 *Ibidem*, II/ 217/ 1888, fila 1.
- 40 *Ibidem*, II/ 210/ 1888, filele 1-2.
- 41 Putem vorbi chiar de o „întrecere” între cele 2 comitete în vederea atragerii unui număr cât mai mare de personalități.
- 42 Ar. St. B., fond B., II/ 218/ 1888, fila 2.
- 43 *Ibidem*, II/ 213/ 1888, filele 1-2.
- 44 *Ibidem*, II/ 204/ 1888, filele 1-2.
- 45 De teama unui incident diplomatic, Coutouly îl roagă să nu-l amestece în această poveste.
- 46 I.M. Ștefan, *op. cit.*, pp. 129-130.
- 47 C. Diaconovich, director al „*Romanische Revue*” și autor al lucrării „*Enciclopedia Română*”, Sibiu, 1898.
- 48 Ar.St.B., fond B., II/ 221, 222, 224/ 1888.
- 49 *Ibidem*, II/ 220/ 1888, fila 1.
- 50 *Ibidem*, II/ 214/ 1888, fila 2.
- 51 *Ibidem*, II/ 218/ 1888, filele 1-6.
- 52 Se referea la o expoziție la Brăila din 1889 care urma să aibă și o secție internațională.
- 53 Ar. St. B., fond B., II/ 216/ 1888, filele 1-2.
- 54 *Ibidem*, II/ 215/ 1888, fila 4.
- 55 *Ibidem*, II/ 227/ 1888, fila 1.
- 56 *Ibidem*, II/ 216/ 1888, fila 2.
- 57 *Ibidem*, II. 223/ 1888, fila 1.
- 58 G. Bibescu, *op. cit.*, p. 2. Vezi și I.M. Ștefan, *op. cit.*, p. 131.
- 59 Georges Bibesco, *Exposition Universelle de Paris en 1889. Notice sur la Roumanie. Productions-Industries*, Paris, 1889, pp. 4-6.
- 60 *Expoziția Universală din Paris 1889. Raport despre lucrările Comitetului Național Român de la 20 iulie 1888 la 20 martie 1890*, București, 1890, p. 43; Subvenție acordată de corpurile legiuitoare – 200.000 lei; Loterie – 145.549, 52; Subscripții private – 71.665; Primiri de la expozații – 13.095, 25; Diverse – 32.068,85. Total venituri – 463.378,62 lei.
- 61 Comitetul Național a deschis lista subscripției publice, cu suma de 10.500 fr., *apud*. G. Bibesco, *La Roumanie. Avant.Pendant. Après*, Paris, 1890, p.35.

62 Ar. St. B., fond A.N., pachet CCLXXXIV, ds. 20, fila 1.
63 „Epoca”, an VIII, nr. 104 din 14/26 aprilie 1889, p.2.
64 *Expoziția Universală din Paris 1889...*, p. 43: Transportul și manipularea obiectelor expuse – 57.335,13; Instalare la Paris – 159.979,20; Cheltuielile personalului – 57.583,35; Călătoria – 600.688,9; Diverse – 26.640,50; Extraordinare – 35.612,22. Total – 396.839,36. Profit – 65.439,26. Vezi și I. Rocente, *Expoziții și târguri*, București, Libertatea, 1955, p. 195.
65 „Marile premii” erau distincțiile supreme acordate la Expoziția Universală din 1889.
66 *Expozițiunea Universală din 1889. România la Expozițiunea din Câmpul-lui-Marte*, Paris, 1889, p.1.
67 *Expozițiunea Universală din Paris 1889...*, p.6.
68 *România la Expozițiunea din Câmpul lui Marte...*, p. 2.
69 *Expozițiunea Universală din Paris...*, p. 4+5
70 Cheltuielile pentru transportul acestor grupuri au fost cuprinse în capitolul „Călătorii”.

71 G. Bibesco, *op. cit.*, pp. 120-137.

72 *Revue de l'Exposition Universelle de 1889*, tome second, Paris, f.a., p.60.

73 Laurențiu Vlad, *Arhitectură efemeră și imaginea identității. O istorie a pavilionelor României la Expozițiile universale pariziene, în Sud-Estul și contextul european*, III, 1995, p.69.

74 Emile Goudeau, *Une journée à l'Exposition*, în *Revue Illustrée*, tome VIII, iunie-decembrie 1889, pp. 241-243.
75 Emile Monod, *L'Exposition Universelle de 1889*, tome III, Paris, 1890, p. 146.

76 După cum am văzut, multe din guvernele țărilor Europei refuzaseră să participe oficial la Expoziția Universală.

77 Emile Monod, *op. cit.*, p. 148. Vezi și *Revue de l'Exposition Universelle...*, p. 63.

78 *Ibidem*.

RESUMÉ

La présence de la Roumanie en Europe, à l'occasion des Expositions Universelles, s'est manifestée même après 1873. Bien motivée par des buts politiques, économiques et culturels, la participation de la Roumanie à l'Exposition parisienne de 1889 marqua une stratégie qui s'était avérée dans une large mesure pragmatique. Les transformations qui avaient eu lieu dans la société roumaine étaient annoncées par la diversité des modèles exposés, la nouveauté des produits industriels et pétroliers lesquels auront un éclatant succès à l'Exposition de 1900. Comparativement, la concurrence avec les autres États participants donnait à la Roumanie une perspective claire de sa position et plutôt lui montrait le chemin qu'elle aurait fallu parcourir vers la modernisation.

D
delul
istoria
exper
vizare
să lich
putut
stalin
impus
făcută
forme
care a
intern
unei c

Stalin
diferi
mai r
relaxa
popul
semm
mă nu
bile.
riorul
donar
acest
parte
în ac
tuale.
până
confl
citori
frunt
prote
de st

1956 – DESOVIETIZARE ȘI COMUNISM NAȚIONAL

Cristina Petrescu

DUPĂ sfârșitul celui de-al doilea război mondial, comuniștii care au „preluat” puterea în Europa Centrală și de Est s-au străduit să transforme structurile politice, economice și sociale din propriile lor țări copiind, cu cât mai multă fidelitate, modelul unic al Uniunii Sovietice. Toate lucrările care abordează perioada 1945-1953 din istoria acestor state o caracterizează unanim drept perioada sovietizării. Urmând calea experimentată deja de „fratele mai mare” de la Răsărit, bazată pe industrializare și colectivizare forțate, comuniștii promiteau să rezolve ceea ce regimurile anterioare nu reușiseră: să lichideze înapoierea economică față de Occident. Falimentul modelului sovietic n-a mai putut fi ascuns după moartea lui Stalin. Moscova a fost nevoită să abandoneze linia stalinistă în favoarea unei politici mai „liberale”. Ca urmare, s-a atenuat și constrângerea impusă țărilor din lagărul comunist de a urma fără abatere modelul sovietic. Declarația făcută de Hrușciov cu prilejul reconcilierii cu Tito, în care recunoștea existența mai multor forme de dezvoltare socialistă¹, a fost foarte tentantă pentru partidele comuniste satelite, care au putut de atunci înaintea să spere la o mai mare libertate de acțiune. Dogmaticul internaționalism proletar și unicitatea modelului sovietic puteau fi abandonate în favoarea unei căi „naționale” de construire a socialismului.

Politicile proprii urmate de țările Europei Centrale și de Est după moartea lui Stalin, în ciuda dependenței continue față de Moscova până în 1989, au fost destul de diferite. Direcția pe care o va urma fiecare dintre statele satelite s-a conturat pe parcursul mai multor ani sub influențe multiple, dar determinantă a fost reacția produsă de relativa relaxare a lui Hrușciov în primul rând la vârful partidelor satelite și apoi la nivelul populației. Intenția mea, în cele ce urmează, este de a arăta în ce mod răspunsuri diferite la semnalul destalinizării dat de Moscova au determinat politici ulterioare diferite, limitându-mă numai la cele trei țări – Polonia, Ungaria și România – în care au existat frământări vizibile. Analiza se va opri la o privire comparativă asupra tensiunilor generate atât în interiorul elitelor comuniste, cât și la nivelul „de jos”, al societății civile. Pe de o parte, abandonarea vechii politici staliniste presupunea ca o parte din grupul decizional să dorească acest lucru și să încerce să-l impună și celor ce se opuneau oricărei reformări. Pe de altă parte, pentru a se produce o schimbare, trebuia să existe și o presiune din partea populației în acest sens. Reacția societății a început prin dezbaterile iscate la nivelul lumii intelectuale, în jurul necesității unor schimbări în viața politică, economică și culturală, ajungând până la revendicări adresate conducerii, care în Polonia și mai ales în Ungaria au dus la conflicte sângeroase. Scânteia evenimentelor a fost dată la 28 iunie 1956 de greva muncitorilor de la Poznan. Revolta lor a precipitat lucrurile în Polonia și a grăbit reinstalarea în fruntea partidului a popularului lider comunist Władisław Gomułka. Din Polonia valul protestar s-a întins în Ungaria; mitingul de solidarizare cu victoria lui Gomułka, organizat de studenții budapeșteni, a declanșat practic Revoluția maghiară. Câteva zile mai târziu,

studentii români din marile centre universitare au încercat să urmeze exemplul ungarilor. Amploarea evenimentelor a fost diferită în cele trei țări, dar pentru fiecare dintre ele momentul 1956 a marcat începutul comunismului național. Pentru polonezi el a însemnat desființarea colectivelor agricole, pentru unguri relativa bunăstare a gulaș-comunismului lui Kádár, iar pentru români o reîntoarcere la programul stalinist de industrializare și colectivizare, dublat de un val de represiune dură. În timp ce în Polonia și Ungaria desovietizarea a dus la despărțirea definitivă de stalinism, în România efectul a fost relansarea stalinizării, într-un moment în care până și Moscova renunțase la această cale.

„Liberalizarea“ lui Hrușciiov a avut ca efect spargerea „monolitismului“ de vederi al elitelor comuniste. Aripa reformatoare înțelese că falimentul era inevitabil dacă nu se va face o restructurare economică, dar aripa conservatoare, fidelă vechii linii staliniste, intuia că aplicarea reformelor va duce inevitabil la pierderea monopolului puterii. „Raportul secret“ de la Congresul XX P.C.U.S. a dat naștere în Polonia, într-o măsură mult mai mare decât în celelalte țări din lagărul sovietic, la numeroase discuții asupra drumului care trebuia urmat în continuare și asupra oportunității reabilitării victimelor stalinismului. Comitetul Central s-a scindat între partizanii revenirii lui Władisław Gomułka la putere și grupul „de la Natolin“ (după numele cartierului din Varșovia în care aveau loc întrunirile), partizan al vechilor concepții staliniste. Gomułka, fostul secretar general al P.M.U.P. până în 1948, căzuse victimă epurărilor făcute în toate partidele comuniste satelite după modelul stalinist al Marii Terori. Motivul real al îndepărtării sale au fost concepțiile lui politice prea divergente față de linia Moscovei, printre care și opoziția față de colectivizare. În plină furie internaționalistă, Gomułka susținea că nu este necesar ca fiecare țară să copieze întocmai modelul sovietic, ci poate să urmeze și o cale „națională“ spre comunism, adaptată la condițiile ei specifice². Probabil datorită imensei sale popularități, în cazul său nu fusese organizat un proces public, ca pentru Kostov, Rajk sau Slansky. În 1956, după greva de la Poznan, figura sa a reapărut în prim plan, fiind considerat singurul om capabil să pacifice populația.

În Ungaria sciziunea elitei comuniste s-a produs înainte de Congresul XX P.C.U.S. Reformiștii erau grupați în jurul lui Imre Nagy, comunist din vechea gardă, cunoscut pentru scepticismul manifestat la sfârșitul anilor '40 față de politica de colectivizare, motiv pentru care fusese îndepărtat din conducere și marginalizat¹. După venirea lui Hrușciiov la putere a fost numit prim-ministru. Conștient că regimul comunist nu va putea obține susținerea populației decât în măsura în care va reuși să îmbunătățească nivelul de trai, Nagy a inițiat un program de reforme economice, mergând în această privință mai departe decât o făcuse Hrușciiov. Viziunea sa, mult prea reformatoare pentru gustul aripii conservatoare din jurul secretarului general al partidului, Mátiás Rákosi, a dus la îndepărtarea sa în 1955. În octombrie 1956, atunci când a izbucnit revoluția maghiară, una dintre primele revendicări a fost readucerea lui Imre Nagy în funcția de prim-ministru. Deși el a căzut o dată cu înfrângerea revoluției, regimul lui Kádár a urmat aceeași linie reformistă, chiar dacă a atenuat mult tendințele cele mai radicale.

În România cu greu am putea vorbi despre o sciziune a elitei comuniste. Singura divergență din P.M.R. s-a produs între membrii delegației la Congresul XX P.C.U.S., Gheorghiu-Dej, Miron Constantinescu, Iosif Chișinevschi și Petre Borilă, în urma audierii „Raportului secret“. În timp ce Dej și Borilă erau de părere că destalinizarea trebuie minimizată, Constantinescu și Chișinevschi, deși din motive diferite, s-au pronunțat pentru denunțarea imediată a cultului personalității și accelerarea destalinizării. Încercarea

ultimilor doi de a lărgi conflictul la nivelul Biroului Politic nu a dat nici un rezultat, datorită lipsei oricăror tendințe reformiste printre membrii lui, mult prea legați de abuzurile epocii staliniste⁴. Miron Constantinescu, care spera că noua politică a lui Hrușciiov va fi pentru el o rampă de lansare spre poziția de lider al partidului, nu a reușit să-și creeze un lobby în interiorul elitei politice. Iar eforturile făcute de a crea punți de legătură cu intelectualitatea, în special după numirea sa ca Ministru al Învățământului și Culturii, nu au avut rezultate notabile⁵. Disidența lui a fost aproape solitară în Biroul Politic, în timp ce în jurul lui Gomuška sau Nagy se grupase o parte semnificativă din conducerea partidelor comuniste respective, capabilă să-și impună propria linie politică. Aceasta nu a fost singura deosebire dintre cele trei figuri care s-au detașat ca posibili reformatori în propriile țări. Gomuška și Nagy erau lideri extrem de populari, asociați de popor cu încercările de a se opune anacronicelor programe sovietice de transformare a țării. Miron Constantinescu era departe de a îndeplini o asemenea calitate, numele lui fiind legat tocmai de transformarea economiei de piață într-una planificată. Nu au existat partizani care să-l sprijine ca alternativă la mult-mai-compromisul Dej nici în rândurile elitei politice, așa cum s-a întâmplat în Polonia, dar nici nu ne putem închipui mulțimea cerând aducerea lui la putere, cum au făcut-o ungurii pentru Nagy. Fără ca nemulțumirile manifestate de jos să se întâlnească cu interesele grupării reformatoare din partid, lucrurile nu puteau fi schimbate.

Dacă este să comparăm ce s-a întâmplat la nivelul intelectual, se vor constata, din nou, diferențe majore între situațiile din Polonia și Ungaria și ceea ce s-a întâmplat în România. „Liberalizarea” lui Hrușciiov a produs în Polonia dezbateri în presă asupra celor întâmplate în țara lor după război și asupra drumului pe care trebuiau să-l urmeze de atunci înainte⁶. Lucrurile au mers până la îndemnul deschis difuzat la postul de radio Varșovia ca fiecare să-și exprime liber opiniile, aceasta nefiind numai un drept, ci și o datorie⁷. Referitor la Ungaria, este notorie existența cercului Petöfi, creat la inițiativa comuniștilor reformiști din jurul lui Nagy. În cadrul cercului care reunea sute, uneori chiar mii, de participanți, aveau loc discuții libere, neîngrădite de canoanele staliniste, care abordau probleme de interes imediat, pe teme de economie, istorie, filosofie⁸. Impactul cercului depășea lumea intelectuală maghiară; liderii partidului au fost nevoiți să-l reabiliteze pe László Rajk, după ce acest lucru fusese cerut la una din întrunirile cercului de către văduva acestuia. În același timp, în Ungaria și în Polonia, o influență deosebită în lumea intelectuală au avut-o marxistii revizionişti, printre care se aflau figuri emblematice, ca Leszek Kolakowski sau György Lukács. Prin gândirea lor dogmatismul stalinist era subminat chiar din interior, de pe poziții de stânga.

În România asemenea poziții critice nu au existat niciodată. Marxismul, neluat în serios de nimeni înainte de război, a fost preluat ca o dogmă pe care trebuie să o respecti de vreme ce asta cerea stăpânirea, fără ca nimeni să-și pună problema să reflecteze asupra ei. Cât despre dezbaterile din lumea intelectuală, eșecul a fost deplin. Principala voce care s-a ridicat împotriva canoanelor staliniste din cultură, la o ședință cu activul de partid al raionului Stalin, a fost cea a lui Alexandru Jar, scriitor mediocru și, până atunci, purtător al drapelului realismului socialist⁹. Vladimir Tismăneanu presupune că atitudinea lui contestatară a fost pusă la cale cu acordul conducerii partidului în intenția de a compromite eventualele tentative de destalinizare în cultură¹⁰. Chiar dacă ipoteza sa nu ar corespunde realității, Alexandru Jar fusese mult prea legat de practicile pe care de data aceasta le critica și o persoană prea marginală ca să poată reuși să polarizeze în jurul său tendințele de emancipare din cultura română. Nici în Ungaria sau Polonia lumea intelectuală nu a jucat rolul principal, dar efervescența creată prin dezbaterile din mass-media la Varșovia sau în cadrul cercului Petöfi la Budapesta au creat o anumită stare

de spirit a populației, au determinat ieșirea dintr-o gândire inertială, arătând că adevărul poate și trebuie să facă parte și din viața oamenilor de dincoace de „cortina de fier”.

Muncitorii de la Poznan, care s-au ridicat strigând „Dați-ne pâine”, dar și „Jos comunismul”, „Afară cu rușii” și „Vrem libertate”¹¹, au fost cei care, pe fondul frământărilor din interiorul partidului și al lumii intelectuale, au accelerat schimbările la vârf, care au însemnat sfârșitul definitiv al stalinismului în Polonia. În Ungaria revoluția a pornit de la o manifestare studențească, dar forța principală au constituit-o tot muncitorii. Revendicările consiliilor alese în mod democratic la nivelul fabricilor s-au constituit în programe mult mai radicale decât cele propuse de comuniștii reformatori, mergând până la înființarea mai multor partide și retragerea din pactul de la Varșovia. Formarea acestor consilii, ca modalitate de participare directă la decizii, a simbolizat adevărata „revoltă a democrației împotriva dictaturii”¹². În România manifestările studențești nu s-au întâlnit cu agitațiile muncitorilor. Memoriul studenților de la Timișoara, unde se pare că a fost opoziția cea mai bine articulată dintre toate centrele universitare, includea, pe lângă revendicările specific studențești sau de ordin general, și mărirea salariilor muncitorilor¹³. Dar conducerea partidului, înspăimântată de cursul evenimentelor din Ungaria, promisese deja, cu o zi mai devreme, că va mări salariul minim și că va da alocații suplimentare pentru copii¹⁴. Datorită acestei măsuri de prevedere, agitațiile muncitorești „au fost înăbușite în fașă”, iar acțiunea rapidă și eficientă a Securității a închis și gura studenților. „Revoluția română” de la 1956 a sfârșit înainte de a începe.

Calea „națională” urmată de cele trei țări de atunci încoace a fost determinată de opțiunea dominantă a elitei politice. Dar aceasta, la rândul ei, a depins și de reacția societății la aderările de „liberalizare” venite dinspre Kremlin. Polonezii și ungurii nu s-au mulțumit cu ceea ce le permitea regimul „cu voie” de la Moscova. În schimb, reacția românilor a fost confuză și ușor de anihilat. În consecință, politica dusă de Gomulka sau Kádár a fost influențată, în bună parte, de o certă preocupare pentru bunăstarea oamenilor, nu din altruism, desigur, ci de teama unor noi revolte. În România, Dej a hotărât să continue programul stalinist de industrializare și colectivizare, care nu ținea deloc seama de nevoile reale ale populației. Decizia sa nu a fost stingherită de nici o disidență, românii nereușind să structureze o opoziție demnă de luat în seamă nici la nivelul elitei comuniste și nici la nivelul societății.

NOTE

1. Declarația a fost făcută cu ocazia vizitei lui Hrușciov la Belgrad la 2 iunie 1955. Vezi André Fontaine, *Istoria războiului rece. De la războiul din Coreea la criza alianțelor. 1950-1967*, Volumul III, Editura Militară, București, 1993, p. 281.

2. Jacques Rupnik, *The Other Europe*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1988, pp. 118-119.

3. Joseph Rothschild, *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe since World War II*, Oxford University Press, 1989, p. 154.

4. Vezi ședința Biroului Politic al C.C. al P.M.R. din 3,4,6 și 12 aprilie 1956, reprodusă în *Sfera politică*, nr. 25, pp. 16-18, nr.26, pp. 12-13, nr. 27, pp.38-40.

5. Miron Constantinescu s-a apropiat de câteva nume ilustre ale intelectualității, marginalizate până atunci, cum ar fi Lucian Blaga, Constantin Giurescu, Tudor Arghezi. Vezi Vladimir Tismăneanu, *Arheologia terorii*, Editura Eminescu, București, 1992, p.111.

6. Ca exemplu, vezi cele două documente reproduse în

Paul E. Zinner ed., *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe. A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary. February-November, 1956*, Columbia University Press, New York, 1957, pp. 40-55.

7. André Fontaine, *Op. cit.*, p. 286.

8. Vladimir Tismăneanu, *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel*, The Free Press, Macmillan, New York, 1993, pp. 71-73.

9. Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, Editura Litera, București, 1994, p. 297.

10. Vladimir Tismăneanu, *Arheologia terorii*, p. 130.

11. André Fontaine, *Op. cit.*, pp. 287-288.

12. Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, Editura Humanitas, București, 1994, p.650.

13. Aurel Baghiu, *Printre grații*, Editura Zamolxis, Cluj Napoca, 1995, p.11.

14. Ghiță Ionescu, *op. cit.*, p. 304.

SUMMARY

The abandonment of the Stalinist pattern announced by Khrushchev determined the satellite countries to look for their own path towards communism. This essay tries to analyse the way in which national communism was structured after 1956 in three of the East-Central European states: Poland, Hungary and Romania.

The factor which influenced the national communist path experienced in each of those countries was not only the option of their party leadership, but also the reaction of their population. In Poland and Hungary, there was a considerable part of the political elite who wanted to reform the system and succeeded in constraining the others to follow them. Simultaneously, the reforms initiated from above were pushed forward by the people's pressure from below. In Romania neither a reformatory wing inside the communist party nor a noticeable response of the civil society occurred after Khrushchev's „Secret speech“.

Therefore, Poland and Hungary, although remaining after 1956, experimented a moderate reformation programme, while Romania underwent the same Stalinist model of industrialization and collectivization.

ul poate
Jos co-
rilor din
nsemnat
nifestare
or aiese
cât cele
ragerea
rectă la
omânia
or de la
ele uni-
mărirea
elor din
alocații
ești „au
enților.

nată de
etății la
cu ceea
ufuză și
n bună
teama
izare și
a fost
lua! în

ular Re-
ents on
ember.
957. pp.

Eastern
emillan,

Editura

130.

Editura

s. Chuj-

ILUZIA UNEI NORMALITĂȚI REGĂSITE. 1968 – ÎNTRE PRIMĂVARA DE LA PRAGA ȘI VARA DE LA BUCUREȘTI

Dragoș Petrescu

PĂTRUNDEREA trupelor celor cinci țări socialiste în Cehoslovacia constituie o mare greșeală și o primejdie gravă pentru pacea în Europa, pentru soarta socialismului în lume. Este de neconceput în lumea de astăzi, când popoarele se ridică la luptă pentru a-și apăra independența națională, pentru egalitatea în drepturi, ca un stat socialist, ca state socialiste să încalce libertatea și independența altui stat. Nu există nici o justificare, nu poate fi acceptat nici un motiv de a admite, pentru o clipă numai, ideea intervenției militare în treburile unui stat socialist frătesc.“ (Nicolae Ceaușescu)¹

La 21 august 1968, Nicolae Ceaușescu se adresa unei mulțimi adunate în Piața Palatului Republicii, condamnând intervenția în Cehoslovacia a trupelor Tratatului de la Varșovia sub conducerea Uniunii Sovietice, pentru a pune capăt „Primăverii de la Praga“. Discursul patriotic și antisovietic al liderului comunist român, prin care acesta critica intervenția militară în Cehoslovacia, a readus speranța în inimile celor care visau la o democratizare reală a țării. Considerată ca o culme a emancipării comuniștilor români de sub tutela sovietică, poziția adoptată de Partidul Comunist Român în august 1968, când România a fost singura țară membră a Tratatului de la Varșovia care nu a trimis trupe în Cehoslovacia, s-a dovedit a fi una conjuncturală.

Având în vedere evoluția ulterioară a comunismului românesc spre o formă într-adevăr originală prin grotescul ei, intervenția lui Nicolae Ceaușescu de la balconul clădirii C.C. al P.C.R., în 21 august 1968, rămâne cu atât mai dificil de interpretat.

În perioada 1964-1971, în România comunistă, „relaxarea ideologică“ și „relativa liberalizare“ nu au permis evoluții similare cu cele din Cehoslovacia din timpul „Primăverii de la Praga“ și, mai ales, nu au putut crea acea solidaritate intelectuală care a dus la nașterea mișcărilor de disidență care au urmat „normalizării“ impuse de sovietici, de tipul *Chartei* '77. Insist asupra comparației cu situația din Cehoslovacia, pentru perioada analizată, deoarece modelul cehoslovac de democratizare ar fi fost, după părerea mea, singurul aplicabil în România acelei perioade: este vorba de reforme impuse „de sus“, de către o facțiune reformatoare a partidului comunist aflat la putere. Modelul maghiar, al unei revolte sângeroase susținute de întreaga populație, care să beneficieze și de acordul clerului, nu se dovedise realizabil în timpul crizelor din anul 1956 și se arăta cu atât mai puțin viabil în 1968, într-o Românie cu tradiții revoluționare aproape inexistente. Pe de altă parte, modelul polonez, născut din revoltele și grevele izbucnite în mediul muncitoresc timp de aproape 25 de ani (1956-1980), caracterizat prin solidarizarea muncitorilor polonezi și formarea sindicatelor libere, ar fi fost, de asemenea, greu de conceput în România comunistă.

Predecesorul lui Nicolae Ceaușescu la conducerea Partidului Comunist Român, Gheorghe Gheorghiu-Dej, reușise în 1958 să obțină retragerea trupelor sovietice de pe teritoriul României, moment decisiv, fără îndoială, în slăbirea controlului sovietic asupra țării. De fapt, prin distanțarea de Moscova, în anii imediat următori celebrului discurs secret al

lui Nikita Hrușciov, din 25 februarie 1956², liderii staliști români au evitat tocmai destalinizarea pe care noul curs al politicii Moscovei căuta să o impună în țările satelite. Campania de desovietizare ce a urmat, concretizată prin închiderea instituțiilor create special pentru rusificarea rapidă a țării: Institutul de învățământ „Maxim Gorki“, Muzeul Româno-Rus, Institutul de Studii Româno-Sovietice, Editura „Cartea Rusă“, Librăria „Cartea Rusă“, i-a permis lui Gheorghiu-Dej și grupului său de staliști „puri și duri“ să supra-viețuiască politic³.

„Declarația din aprilie 1964“ sau, mai exact, „Declarația cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale adoptată de Plenara lărgită a C.C. al P.M.R. din aprilie 1964“ consfințea orientarea politicii interne și externe românești spre o mai mare autonomie și totodată definitivă „platforma antidestalinizării“ românești⁴. Se poate afirma că această „declarație de independență“ a comuniștilor români a inaugurat perioada „național-comunistă“ din istoria recentă a României, perioadă încheiată în 1989 în condiții nelămurite încă pe deplin.

În „Declarație“ erau afirmate o serie de principii privind relațiile dintre partidele comuniste și muncitorești: independența și suveranitatea națională, egalitatea în drepturi și avantajul reciproc, întraajutorarea „tovărășească“, neamestecul în treburile interne, respectul integrității teritoriale. Declarația afirma încă o dată opoziția comuniștilor români față de planurile lui N.S. Hrușciov de specializare economică între țările socialiste. De altfel, reacția violentă a comuniștilor români prin care aceștia au respins conceptul de „complex economic interstatal“ promovat de sovietici, în scopul unei mai bune „diviziuni internaționale socialiste a muncii“, indica noua orientare a liderilor de la București. Astfel, în numărul 23(42) din 5 iunie 1964 al revistei *Viața economică*, Costin Murgescu semna un articol critic la adresa lucrării economistului Willi Kunz, publicată de Academia de Științe a R.D.Germane în același an, 1964, intitulată „Probleme de bază ale colaborării economice internaționale între țările membre ale Consiliului de Ajutor Economic Reciproc (C.A.E.R.)“, în care se punea problema „diviziunii internaționale socialiste a muncii“. În numărul 24(43) din 12 iunie 1964 al *Vieții economice*, un articol redacțional, cu accente critice puțin întâlnite până atunci, se pronunța împotriva așa-numitului „plan Valev“. Plecând de la un articol intitulat „Probleme ale dezvoltării economice a raioanelor dunărene din România, Bulgaria și U.R.S.S.“, publicat la începutul anului 1964 în revista Universității V.M. Lomonosov din Moscova (nr. 2/1964), semnat de E.B. Valev, „planul Valev“ încerca să argumenteze necesitatea creării unui „complex economic interstatal al Dunării de Jos“ care să cuprindă teritorii din U.R.S.S. (Ucraina), Bulgaria și România și ilustra concepția liderului de la Kremlin cu privire la integrarea economică în „lagărul“ socialist. Articolul din *Viața economică* respingea violent planurile sovietice și sublinia că ideea „complexelor economice interstatale“ ducea la „încălcare independentei și suveranității naționale, a integrității teritoriale a statelor socialiste“.

Moartea lui Gheorghiu-Dej, survenită oarecum pe neașteptate la 19 martie 1965, nu a întrerupt procesul moderat și strict controlat de destindere internă. Dacă ar fi să-i dăm crezare lui Ion Mihai Pacepa, moartea lui Gheorghiu-Dej a survenit în urma unui cancer galopant generat prin iradierea liderului comunist român de către serviciile secrete sovietice⁵. Indiferent dacă moartea lui Gheorghiu-Dej a fost naturală sau provocată de către sovietici, relațiile dintre Gheorghiu-Dej și Nikita Hrușciov au fost vizibil tensionate, în special după 1960. În orice caz, la moartea sa, „Gheorghiu-Dej a lăsat succesorului său o Românie care începuse să se ridice și un popor care reînviase să spere“⁶.

Nicolae Ceaușescu a fost ales secretar general al C.C. al P.M.R. la 22 martie 1965, la vârsta de 47 de ani. Nu sunt încă foarte clare împrejurările în care Nicolae Ceaușescu a fost ales în funcția de secretar general al partidului. Aflat pe patul de moarte, se pare că Gheorghiu-Dej ar fi vrut să-l desemneze ca succesor pe Ion Gheorghe Maurer și, în urma refuzului acestuia, pe Gheorghe Apostol⁷. Alegerea lui Nicolae Ceaușescu pare să fi reprezentat și o sfidare la adresa Moscovei, alegerea acestuia făcându-se fără consultarea Kremlinului⁸. Este remarcabilă pricepera cu care noul secretar general al partidului a reușit ca, de la numirea sa în funcție, să preia întreaga putere până la începutul anilor '70.

Alături de Nicolae Ceaușescu, Ion Gheorghe Maurer a fost, fără îndoială, figura politică cea mai semnificativă a acelei perioade. În acest sens, merită reprodușă remarca lui Nikita Hrușciiov, referitoare la rolul pe care l-a jucat I.G. Maurer în distanțarea de Moscova a comuniștilor români:

„After Gheorghiu-Dej's death, we preserved the outward appearance of the same comradely politeness in our relations, but it began to feel artificial. I think Comrade Maurer was to blame for that”⁹.

Destinderea din politica internă începută în perioada lui Gheorghiu-Dej a continuat și sub noua conducere a partidului, practic până la înlăturarea lui Maurer din fruntea guvernului (martie 1974), în urma disputei pe care acesta a avut-o, se pare, cu Ceaușescu, în privința căilor de dezvoltare a țării¹⁰.

Cât de departe a mers această destindere internă în comparație cu evoluțiile din Cehoslovacia, mai ales cu cele din timpul „Primăverii de la Praga”? Discursul naționalist și antisovietic din 21 august 1968 a reprezentat oare un protest față de curmarea procesului de democratizare declanșat la Praga? Pentru a încerca un răspuns la aceste întrebări ar trebui trecute în revistă evenimentele din Cehoslovacia, care au culminat cu „Primăvara de la Praga”, și comparate, atât cât este posibil, cu evoluțiile interne din perioada 1964-1971¹¹.

Față de celelalte țări din blocul răsăritean, Cehoslovacia a beneficiat de un statut special datorită dezvoltării sale economice. Având o tradiție îndelungată, industria cehoslovacă a reprezentat practic nucleul industrial al Imperiului Austro-Ungar¹², iar după cel de-al doilea război mondial Cehoslovacia și-a menținut avansul economic față de celelalte țări din blocul răsăritean. Aici ar trebui menționat și faptul că industria nou-createi Republici Democratice Germane (parte componentă a redutabilei industrii germane până în 1945) fusese distrusă în mare parte în război sau suferea de pe urma „importului de tehnologie” practicat de Uniunea Sovietică imediat după război (prin demontarea fabricilor germane, piesă cu piesă, și reconstruirea lor în Uniunea Sovietică). În aceste condiții, industria cehoslovacă rămăsese singura relativ competitivă în cadrul blocului socialist european. Forța industriei cehoslovace a dus, în anii '50, la menținerea unui anumit ritm de producție, ceea ce a permis evitarea unor mișcări muncitorești de genul celor din Polonia (în 1956), mișcări ce au avut la bază revendicări economice¹³. În plus, problemele legate de naționalismul slovac și de înapoierea economică a Slovaciei față de Boemia și Moravia (ca părți componente ale Cehiei) au dus la atenuarea protestelor față de puterea comunistă. Se poate explica astfel, cel puțin în parte, motivul pentru care Cehoslovacia nu a cunoscut evoluțiile din Ungaria, care au culminat cu Revoluția maghiară din octombrie 1956. Pe de altă parte, „intelligenția” cehă pare a fi colaborat în condiții „onorabile” cu puterea comunistă până la începutul anilor '60.

În orice caz, antirusismul ceh menționat de Milan Kundera¹⁴ nu a ieșit la iveală decât pe fondul unor nemulțumiri populare datorate regresului economic, la începutul anilor '60. Nu cred că se poate vorbi de inexistența unei ostilități istorice față de Rusia sau față de Uniunea Sovietică, atât în Cehia, cât și în Slovacia, care să fi generat starea de „non-combat” din rândul intelectualității cehoslovace, după cum afirmă Wolchik¹⁵.

Începând cu 1960, politica economică a „socialismului real” a început să dea roade și „realizările” nu au întârziat să apară, țara fiind nevoită să facă față unor probleme economice grave. Apariția blocajelor economice a convins, se pare, conducerea partidului să accepte ideea introducerii unor reforme economice, dar foarte curând a devenit evident faptul că nu se putea reforma economia fără introducerea de reforme politice. Încercarea de a introduce în Cehoslovacia „socialismul cu față umană” s-a datorat în primul rând unei noi generații de comuniști, așa-numiții „antidogmatici”¹⁶. Iată ce spune Vaclav Havel despre acești reformatori: „La jumătatea anilor '60, cuvântul hotărâtor îl aveau, desigur, comuniștii, totuși comuniști reformatori ori revizioniști, noi le spuneam pe atunci antidogmatici”. Facțiunea reformatoare din cadrul partidului a reușit, la sfârșitul anului 1967, să-și impună punctul de vedere. La 5 ianuarie 1968, primul secretar al P.C.C., Antonin Novotny (aflat la conducerea partidului din 1953), a fost înlocuit cu Alexander Dubcek. Ceea ce părea a fi o simplă schimbare a gărzii la vârf s-a transformat rapid într-o mișcare ce s-a bucurat de un imens sprijin popular.

Dezghetuț din viața politică internă a început în urma semnalelor venite din vârful ierarhiei de partid, însă toată această evoluție nu ar fi fost posibilă fără imensul sprijin popular de care s-au bucurat comuniștii reformatori. Un rol esențial în câștigarea sprijinului popular l-au avut personalitățile culturale, scriitorii, dramaturgii, regizorii, care s-au implicat total în reformarea societății. Eferescența vieții culturale din Cehoslovacia în anii '60, invazia de „artă neideologică”¹⁷ au contribuit la redescoperirea unei conștiințe de sine, modificând mentalitatea „omului de pe stradă”. Dispariția inhibițiilor induse de cei 20 de ani de stalinism și ortodoxie ideologică a constituit poate cel mai important câștig al „Primăverii de la Praga”. Cred că în această perioadă, relativ scurtă, în care cenzura a fost abolită, în care oamenii au reînvățat să se exprime liber și să aprecieze exprimarea liberă, s-a creat acel prestigiu al scriitorului disident ce a permis coagularea unei mișcări de genul „Chartei '77”. Publicarea la 27 iunie 1968 a articolului lui Ludvik Vaculik „2000 de cuvinte către muncitori, țărani, oameni de știință, artiști și către toată lumea” demonstra că Cehoslovacia se îndepărta din ce în ce mai mult de modelul sovietic. „Cele 2000 de cuvinte” reprezintă un text fundamental pentru cel care încearcă să înțeleagă esența schimbărilor din Cehoslovacia în primăvara lui 1968. În continuare voi cita un singur pasaj din textul lui Vaculik, referitor la „aristocrația roșie” și la pretențiile ei de a reprezenta „masele largi de oameni ai muncii”:

„Cea mai mare vină a acestor conducători și cea mai gravă înșelăciune pe care au săvârșit-o a fost să considere conducerea lor arbitrară ca fiind voința muncitorilor. Dacă am fi continuat să credem această minciună, ar trebui acum să-i acuzăm pe muncitori pentru declinul economiei noastre, pentru crimele comise împotriva oamenilor nevinovați, pentru introducerea cenzurii care a făcut imposibil să se scrie despre toate acestea. Muncitorii ar trebui acum să fie acuzați pentru investițiile greșite, pentru pierderile în comerț, pentru criza de locuințe. Desigur, nici o persoană rezonabilă nu crede într-o asemenea vină din partea muncitorilor. Cu toții știm, și în special fiecare muncitor știe, că în realitate muncitorii nu iau nici o decizie în nici o problemă. Altcineva controla votul reprezentanților mun-

citorilor. În timp ce mulți muncitori aveau impresia că ei dețin controlul, un grup special educat de oficiali ai partidului și de oficiali ai aparatului de stat conduceau. De fapt, aceștia au luat locul clasei răsturnate și ei înșiși au devenit noua aristocrație.¹⁸

Orice critică serioasă a regimurilor comuniste trebuie să ajungă și la analiza atributelor noii aristocrații de care vorbește, la un moment dat, Vaculik. Despre această „nouă clasă” („*nova klasa*”) vorbise însă, încă din 1956, Milovan Djilas, la un moment dat a doua figură din Partidul Comunist Iugoslav (după Tito) și care a devenit ulterior un disident de marcă¹⁹. Revenim deci la locurile comune ale criticii interne a „socialismului real”.

De fapt, textul „celor 2000 de cuvinte” demonstra faptul că Cehoslovacia se îndepărta din ce în ce mai mult de modelul sovietic: „socialismul cu față umană” începea să se distanțeze ireversibil de „socialismul real”. Îngrijorarea Uniunii Sovietice față de evoluția situației din Cehoslovacia a fost exprimată în scrisoarea reprezentanților „celor cinci partide comuniste și muncitorești” participante la întâlnirea de la Varșovia din 14-15 iulie 1968. În această scrisoare „cele 2000 de cuvinte” erau considerate drept „platforma organizatorică politică a contrarevoluției”²⁰. În aceste condiții, este de înțeles modul în care sovieticii au reacționat pentru a stopa procesul de democratizare din Cehoslovacia, în ciuda tuturor asigurărilor date de conducerea P.C. din Cehoslovacia privind menținerea rolului conducător al partidului în societate. Intervenția armată a trupelor Tratatului de la Varșovia în Cehoslovacia a fost justificată, la 12 noiembrie 1968, de către Leonid Brejnev, în discursul ținut la deschiderea lucrărilor Congresului al V-lea al Partidului Muncitoresc Unit Polonez²¹. Pe de altă parte, este încă greu de explicat lipsa totală de ripostă, inclusiv militară, a regimului Dubcek față de intervenția armată a trupelor tratatului de la Varșovia în Cehoslovacia. În 1968, în Cehoslovacia nu s-a reușit o mobilizare populară ca în Ungaria, în 1956, sau ca în România, în același an, 1968. Desigur, în cazul românesc mobilizarea s-a produs la nivelul discursului, însă nu se poate nega sprijinul popular real pentru poziția de independență adoptată de P.C.R.²²

Praga a fost ocupată fără luptă, într-un final drapat în binecunoscuta, de-acum, „catifea cehoslovacă”, excepție făcând, desigur, gestul dramatic, dar izolat, al studentului Jan Palach (care s-a sinucis dându-și foc, în ianuarie 1969, protestând astfel împotriva intervenției sovietice).

Față de cele întâmplate în Cehoslovacia la sfârșitul anilor '60, pașii de melc ai „liberalizării” din România, luările de poziție în favoarea unei democratizări extrem de limitate a societății, provenind din rândul comuniștilor cu un oarecare bun simț și al unor intelectuali mai puțin timorați, par aproape ridicole. După cum voi încerca să demonstrez mai departe, așa-zisa liberalizare românească a fost abil orchestrată de către Nicolae Ceaușescu, care a reușit, făcând apel la un naționalism mai degrabă primitiv, să-și atragă un imens sprijin popular. În absența unor critici venind din interiorul partidului, în afara celor ordonate de însuși secretarul general și îndreptate întotdeauna împotriva greșelilor și „exagerărilor” predecesorilor (și aici trebuie amintită Plenara C.C. al P.C.R. din 22-25 aprilie 1968, în urma căreia o serie de activiști de partid în frunte cu Lucrețiu Pătrășcanu, victime ale regimului Gheorghiu-Dej, au fost reabilite), precum și pe fondul unui oportunism al păturii, destul de subțiri de altfel, de intelectuali autentici, Nicolae Ceaușescu a reușit să convingă timp de câțiva ani un întreg popor că el reprezintă omul providențial pentru România. În România acelei perioade, o schimbare reală nu putea veni decât de la vârful ierarhiei de partid (cum, de altfel, s-a întâmplat și în Cehoslovacia).

Liberalizarea limitată promovată de către Gheorghiu-Dej la începutul anilor '60 a continuat, după cum am arătat, și sub succesorul acestuia. Atunci când se vorbește despre „relaxarea ideologică” sau despre „relativa liberalizare” din anii '60, majoritatea cercetărilor fac, în mod automat, o comparație cu teroarea din anii '50, și în acest context progresele sunt ușor de pus în evidență. Am în vedere eliberarea deținuților politici în perioadă 1962-64, relatinizarea numelui țării: România în loc în România, adoptarea unui nou regim privind pașapoartele și călătoriile în străinătate (în perioada 1968-70); s-a permis (în 1967) înființarea de mici restaurante și pensiuni particulare precum și construirea de locuințe proprietate personală²³. În plan cultural, s-a afirmat deseori, noua orientare s-a făcut cel mai mult simțită.

Și totuși, cum s-a tradus această liberalizare în plan cultural? Iată ce spune un observator avizat al vieții culturale românești: „Dar cine este destul de orb sau de naiv pentru a nu fi constatat că liberalizarea din România n-are nimic de-a face cu cele «2000 de cuvinte» ale intelectualilor cehoslovaci, că, până și în momentele ei cele mai ofensive, ea s-a menținut în limitele prudenței? Că sovieticii pot, la rigoare, să fie enervați din pricina politicii externe românești, dar în nici un caz de cea internă?”²⁴

Când, în februarie 1965, Mihai Beniuc a fost eliminat din fruntea Uniunii Scriitorilor, s-a vorbit despre căderea unui simbol al trecutului stalinist și despre primul semn al unui dezgheț în viața culturală românească. Se spera că a venit vremea când „simplul conținut politic al unei cărți sau al unei opere de artă nu va mai fi de ajuns ca ea să fie declarată genială”²⁵. Valoarea producției culturale din această perioadă va fi, desigur, stabilită de către cei în drept să o facă. Ceea ce încearcă să scoată în evidență studiul de față este faptul că oamenii de cultură s-au mărginit, în perioada de maximă liberalizare culturală din România, să revendice o „autonomie a esteticului”, dublată de atacuri la adresa vechii gărzi staliniste ce deținea posturi importante în cultură²⁶. Nu este mai puțin adevărat că rinocerii, mai bătrâni, ca Iorgu Iordan, sau mai tineri, ca Eugen Barbu, vegheau de pe pozițiile literaturii curtene la păstrarea „dreptei credințe”²⁷. În aceste condiții nu s-a putut naște un curent de opinie care să părăsească matca preocupărilor profesionale, fie ele mai elevate, proprii unor „ingineri ai sufletelor omenești”. O comparație cu atmosfera „Primăverii de la Praga” s-ar putea face în cinematografie, unde creațiile pompieristice gen „Dacii”, opera tandemului Sergiu Nicolaescu-Titus Popovici, nu anticipau apariția unui film ca „Reconstituirea” lui Lucian Pintilie (dar și acesta se afla destul de departe de filmele cehoslovace și maghiare care satirizau „viața nouă”)... La Praga, Milos Forman regizase „Asul de pică”, „Dragostea unei blonde”, „Balul pompierilor”; intervenția sovietică l-a făcut să se refugieze în Statele Unite, în 1969, împreună cu colaboratorul său, scenaristul Ivan Passer.

Lipsa unor mișcări de protest pornite din mediile muncitorești, care să constituie suportul unor luări de poziție din partea intelectualilor, a contribuit, în parte, la neimplikarea în politic a oamenilor de cultură români. Aș afirma că în anii '60, cel puțin din punctul de vedere al demersului etic, cultura română a stat sub semnul lui Tudor Arghezi, în sensul întrebării puse de Monica Lovinescu: „cum poate coexista poezia cu supralicitarea bacșifului?”²⁸.

S-a spus deseori că Ceaușescu a știut să folosească cu extremă abilitate momentul oferit de invazia trupelor Tratatului de la Varșovia în Cehoslovacia, în august '68, pentru a pune în aplicare un plan bine stabilit, proclamându-se drept primul apărător al valorilor perene ale Patriei și Națiunii. Cu toate acestea, martori ai evenimentelor, pe care nu-i putem

bănuie de simpatie față de liderul comunist român, nu sunt de acord cu teza unei premeditări a „scenei balconului” din ziua de 21 august 1968.

Ion Mihai Pacepa, fostul șef adjunct al Departamentului de Informații Externe al României, refugiat în Statele Unite în 1978, prezintă o serie de date interesante, dar care trebuie preluate cu precauție și discernământ. Astfel, acesta afirmă că în noaptea de 20 august 1968, fiind ofițer de serviciu pe Ministerul Afacerilor Interne, a fost sunat de cineva de la cabinetul lui Alexander Dubcek, care i-a cerut insistent să i se facă legătura cu Nicolae Ceaușescu. Iată ce povestește Pacepa cu privire la reacția lui Ceaușescu, după ce i-a fost raportată situația din Cehoslovacia: „Fața nebărbierită a lui Ceaușescu exprima aceeași stupeoare ca și cum ar fi auzit că marșienii au aterizat pe lună. Când am terminat de raportat era atât de chircit, încât pijamaua elegantă de mătase chinezească atârna pe el ca un sac de cartofi. Numai ochii de viezure i se vânturau de la Doicaru la mine și înapoi. «Acu-i r-rându' m-meu», a murmurat Ceaușescu, aproape inauzibil, după care, într-un târziu, și-a regăsit vocea.[...] Orice conducător comunist ce s-a aflat la ananghie a apelat la forțele lui de securitate pentru a se salva, și Ceaușescu nu a făcut excepție. Când și-a revenit din stupeoare, el ne-a ordonat să redactăm un plan comun de măsuri, Securitate-DIE, pentru eventualitatea unei invazii militare sovietice”²⁹.

Dacă stupeorea lui Ceaușescu a fost autentică, atunci hotărârea sa de a ține cuvântarea din balconul Comitetului Central a fost luată în aceeași dimineață; în acest caz nu cred că se poate vorbi de un plan bine pus la punct pentru o asemenea situație. Iar mărturia lui Pacepa nu este singura care provine din cercul extrem de restrâns al celor care au stat în preajma lui Ceaușescu în acele zile. Iată ce spune în memoriile sale Dumitru-Popescu „Dumnezeu”, considerat de către mulți analiști politici ideologul-șef al P.C.R. în timpul domniei lui Nicolae Ceaușescu:

„În ce privește cuvântul lui Ceaușescu la miting, a fost liber! El dădea grai la ceea ce se «ventilase» toată noaptea. A fost concis, esențial, poate surprinzător doar prin duritatea unor expresii. Pe invadatori i-a calificat imperialiști și a aruncat asupra lor blamul istoriei. Am fost în preajma lui Ceaușescu din noaptea anunțării invaziei și până în noaptea următoare, târziu. A rămas tot timpul foarte calm. După terminarea mitingului, într-un grup restrâns am început lucrul la proiectul de declarație al M.A.N., convocată pentru a doua zi în sesiune extraordinară”³⁰.

Unul dintre puținii intelectuali români care a avut curajul să-l înfrunte pe Ceaușescu în anii '70, scriitorul Paul Goma, scrie despre acel moment: „Discursul lui Ceaușescu, de la balcon... Nici chiar acum, în 1985, nu vom spune că și atunci a «jucat», a fost nesincer. În ciuda atmosferei de isterie, cei care în acel august 1968 ne-am înscris în Gărzile Patriotice nu am făcut-o nici pentru el, Ceaușescu, nici pentru partidul comunist... Nici măcar pentru România (socialistă). Atunci Ceaușescu a făcut apel, nu la comuniști, ci la... cetățeni; să apere, nu partidul, ci țara. Cu armele. Firește, nici unul dintre noi nu își imagina că va înfrânge teribila Armată Roșie. Fiecare dintre noi se întreba câte ore vom rezista...”³¹

În ceea ce privește atmosfera din timpul discursului liderului comunist român, același Dumitru Popescu face o afirmație interesantă. Astfel el notează că, la un an sau doi după „scena balconului”, sculptorul Oscar Han ar fi realizat un basorelief în lut ars cu imaginea balconului C.C. al P.C.R. în dimineața de 21 august 1968, afirmând că, în 1968, comuniștii români s-ar fi comportat ca niște „pașoptiști moderni”³². Ar mai trebui ca această informație să poată fi confirmată...

Discursul lui Ceaușescu a fost într-adevăr patriotic și antisovietic. Iată câteva mostre: „[...] S-a spus că în Cehoslovacia există pericolul contrarevoluției; se vor găsi

poate mâine unii care să spună că și aici, în această adunare, se manifestă tendințe contra-revoluționare. Răspundem tuturor: întregul popor român nu va permite nimănui să încalce teritoriul patriei noastre. [...] Suntem aici mulți comuniști și antifasciști care am înfruntat închisorile, am stat în fața morții, dar nu am trădat interesele clasei muncitoare, ale poporului nostru. Fiți siguri, tovarăși, fiți siguri, cetățeni ai României, că niciodată nu vom trăda patria noastră, nu vom trăda interesele poporului nostru.³⁶

În cartea sa, Pacea afirma că „Ceașescu a fost tot timpul obsedat de groaza că Moscova îl va înlătura de la putere”³⁴. Mărturii recente confirmă faptul că Ceașescu s-a temut cu adevărat de o intervenție sovietică în România, imediat după gestul său de insubordonare față de Moscova. În 1994, cu puțin timp înainte de a muri, generalul în rezervă Dumitru I. Dumitru, fost șef al Direcției de Informații din Marele Stat Major al Armatei, declara: „Anul '68 a fost un moment crucial. Am fost amenințați cu invazia, s-a încercat intimidarea noastră. Întreaga armată era în alarmă, toată țara era de fapt în alertă. Populația se pregătea de război pe viață și pe moarte, era o frenezie de neînchipuit și până și foștii deținuți politici, abia eliberați în 1964, veneau să se ofere voluntari. Vecinii își zdrăngăneau armele la frontieră, însă în scop de diversion. La unguri, cercetarea semnalase trei divizii, la bulgari apăreau marcate cinci, iar dinspre ruși, în Basarabia, 10-12.”³⁴

Cuvântarea lui Nicolae Ceașescu din ziua de 21 august 1968 a constituit, după părerea mea, un act curajos care a eclipsat toate evenimentele politice interne din România anilor '60. Atunci, Nicolae Ceașescu s-a ridicat împotriva amestecului Moscovei în politica internă a României, pentru apărarea unor valori supreme, cum ar fi Patria și Națiunea. Desigur, s-a dovedit ulterior, Ceașescu s-a ridicat, în realitate, împotriva amestecului Moscovei în treburile interne ale clanului Ceașescu, dar până atunci, în august '68, nu îndrăznise nimeni să adopte o poziție similară; s-ar putea obiecta că retragerea trupelor sovietice din România (în iulie 1958) a fost o victorie a lui Gheorghiu-Dej, dar trebuie amintit faptul că la plecarea rușilor acesta „a rostit unul din cele mai lingușitoare și servile discursuri rostite vreodată”³⁶, ceea ce nu s-a întâmplat în cazul lui Nicolae Ceașescu.

Însă ceea ce este de-a dreptul jignitor pentru inteligența română, după părerea mea, este faptul că, dacă ar fi să căutăm, în anii '60, un gest similar celui al lui Paul Goma, în anii '70, sau al Doinei Cornea, în anii '80, am fi nevoiți să acceptăm gestul lui Nicolae Ceașescu, din 21 august 1968, ca fiind singurul cât de cât acceptabil...

Curajul lui Ceașescu, calculat sau mai degrabă ca o reacție puțin calculată, i-a adus acestuia o recunoaștere internațională nebănuită în acele momente, precum și un sprijin intern care a funcționat practic fără fisuri până în 1977, când regimul a fost confruntat cu o triplă sfidare: mișcarea Goma, cutremurul din 4 martie și greva minerilor din Valea Jiului (în august).

În orice caz, faptul că acest gest a venit din fruntea ierarhiei de partid, și mai ales de la Nicolae Ceașescu în persoană, a deschis calea pentru crearea imaginii grotesci de tipul „cel bun, cel drept, cel mare, cel viteaz”, imagine întreținută copios de „subinginerii sufletelor omenești” aflați în slujba regimului.

Despre limitele liberalizării românești din perioada 1965-1969 au vorbit și vorbesc în special scriitorii. Paradoxal, istoricii români nu au „memorii”³⁷. Amintirile istoricilor care, indiferent de specializare, au trăit perioada respectivă, întârzie să apară. Situația s-ar putea explica poate prin compromisiurile și îngenuncherile repetate ale majorității istoricilor români din ultimii ani ai domniei lui Nicolae Ceașescu și, poate, prin îndochinarea mult mai puternică a acestui segment al intelectualității românești sedus astăzi, se pare, mai mult de clișeele naționaliste decât de modernizarea discursului.